

ऋग्वेद परिचय

આचાર્ય શ્રી વિષણુદેવ સાંકોશ્વર પંડિત, એમ. એ.

યુનિવર્સિટી ગ્રથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત શાસ્ત્ર્ય

93- E-3

વેદ પરિચય

[પુસ્તકા : ૫]

આચાર્યશ્રી વિજણુહેવ. પંડિત

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ - ગુજરાત રાજ્ય

મર્દનો અપિ વાતય મનઃ ।
કુલ્યાણુના માર્ગે અમારા મનને દોરો.
—અધ્વેદ, ૧૦,૨૫,૧

વેદ પરિચય

[પુસ્તિકા : ૫]

મધુકર લ. પટેલ

૭૮, શાહુજલબંગલોઝ,
ભૂયંગદેવ-સોલારોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૧.

① ૨૭૪૧૦૬૫૭

આચાર્યશ્રી વિજણુહેવ સાંક્ષેપીયર પંડિત, એમ્યુ. એ.
વેદાન્તાચાર્ય, વ્યાકરણુતીર્થ, વ્યાખ્યાન, હિવાકર

યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬

પ્રકાશક :

ઇંડિયરલાઇઝ ને. પટેલ

અધ્યક્ષ,

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ ઓર્ડર,

અમદાવાદ-૬

© યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ ઓર્ડર

અથેર્સ અંગ્રેચરિયન્સ : એણેજ્મેન્ટ ૧૯૭૧

હાર્દિક અંગ્રેચરિયન્સ સાતવલેકરણ

સમારક શ્રેણી : મણુકો પાંચમા

મૂલ્ય : રૂ. ૨-૦૦

સુદ્રક :

વિષ્ણુપ્રસાદ સો. પંડ્યા

સાહિત્ય મુદ્રણુલય, સિટી ભિલ કંપાઉન્ડ,

કાંકરિયા રોડ, અમદાવાદ-૨૨

વિકેતા :

બાલગોવિંદ યુક્સેલસ

ગાંધી રોડ,

અમદાવાદ-૧

નિવેદન

ભારતના ધર્મશાસ્ત્ર અને તત્ત્વજ્ઞાનનો પાયાનો અંથ એ વેદસંહિતા. વેદ-કાળમાં ઋષિઓએ જે અનુભવ દર્શન કર્યું, તેને વેદની ઋષ્યાએ દારા વાચા આપી એને શખ્ષિક કરી. વેદ એ ભારતીય સંસ્કૃતિની પ્રાચીનતમ સંપત્તિ. આ સંપત્તિ વિશેનો પ્રનનો અહોભાવ ચાલુ રહ્યો પણ એના તત્ત્વની મોન માણુવાનું શક્ય રહ્યું નહિ કારણુંકે અનેક કારણોસર વેદનો પરિચય આમગ્રન્ઝમાં અને શિક્ષિત જનોમાંય ઘટતો ગયો. પ્રણાલિગત રીતે સંસ્કૃત શીખનારા શાસ્ત્રીઓએ મુખપાઠ ચાલુ રાખ્યો પણ આમગ્રન્ઝને એની ભાપામાં, એની સમજમાં ઉત્તરે તે રીતે એનું દર્શન કરાવવાની તાકાત એ ગુમાવી એડા.

સામાન્ય શિક્ષિતજનને વેદની વૈચારિક અને આધ્યાત્મિક સંપુર્ણિથી પરિચિત કરવાનો આ શૈખ્યોનો હેઠું છે અને એટલે આમંગ્રન્ઝનું સરવ બીજે અને એનું તેજ વધે તેવા પ્રયાસોમાં ભગ્ન હરિ ઊં આઅમવાળા પૂજ્ય મોટાએ રૂપિયા ૨૦.૦૦૦ નું દાન યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એઢાઈને દ્રસ્ટદ્રોપે સોંપ્યું તેં અતિ આવકાર્ય બાબત બની છે. એડાનું એ સહભાગ્ય છે કે પૂજ્ય મોટાએ એને આ કાર્યનું નિમિત્ત બનવાનો પ્રસંગ આપ્યો. અને શ્રી વિષણુદેવ પંડિત જેવા લેખક તથા ડૉ. તપસ્વી નાન્દી જેવા પરામર્શક અમને ભજ્યા. સાહિત્ય મુદ્રણુલયવાળા શ્રી વિષણુપ્રસાદ પંડ્યાનું ભાવપૂર્વકનું મુદ્રણુકાર્ય એ પણ શૈખ્યોની ખુશનસીખી છે.

પ્રથમ પુરિતકાને પૂજ્ય સ્વામી શાગંગેશ્વરાનંદજીના આશીર્વાદ ભજ્યા, એના પ્રકાશનનો વિધિ પરિવાજકસમ પૂજ્ય કાકાસાહેબ કાલેલકરને હરતે થયો. અને સાહિત્યસ્વામી ડૉ. ઉમાશંકર નોશીની એને પ્રશસ્તિ સાંપડી. બીજી પુરિતકાને ૨૦મી સદીના ઋષિ પૂજ્ય રવિશાંકર મહારાજનું ગ્રેમસીંચન ગ્રાપ્ત થયું. ત્રીજી પુરિતકાને વેદવિદ્યાવિશારદ શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીનો આવકાર પ્રાપ્ત થયો. ચોથી પુરિતકાને સંસ્કૃતશ ડૉ. ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યાનો આવકાર સાંપડ્યો છે. અને આ પાંચમી પુરિતકાનું એ સહભાગ્ય રહ્યું છે કે પૂજ્ય મહાત્માજીના ખોળામાં ઉછરીને મોટાં થયેલ શ્રીમતી મદાલસાબહેન નારાયણ જેવાં લક્તાહુદ્યી ભાતાએ નારીગુણ ગાતી આ પુરિતકાને મધુર આવકાર આપ્યો છે.

આવી આ સહભાગી શૈખ્યોને વાચકગણુનો પણ એવો જ ભાગ્યયુક્ત ગ્રેમ પ્રાપ્ત થાય તેવી પ્રભુપ્રાર્થના.

યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ,
ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ-૬.

ઇંદ્રભાઈ પટેલ
અધ્યક્ષ

શુભાર્થસન

પૂર્ણમદ : પૂર્ણમિદં પૂર્ણત્ત પૂર્ણમુદ્દ્યતેપૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે ।

આ શાંતિપાઠનો એક મહાન વैહિક ભંત્ર છે. નારીનું જીવન એનું એક પ્રત્યક્ષ ને સુંદર પ્રમાણું છે. વાત્સલ્યમયી માતાના પરિપૂર્ણ માનવીજીવનમાંથી એક આખેહૃદ્ય સર્વાંગ સંપૂર્ણ શિશુરૂપ માનવીના જીવનનું સર્જન થતું આપણે ધેરે ધેર નેધાચે ધીએ. તેથી જ માતૃદેવો ભવ' ના ઇપમાં માતાને બહુમાન અપાયું છે.

માતાની એ જ મહત્ત્વા વેદ પરિચયની આશ્રેણીમાં અનેક રીતે અભિવ્યક્ત થઈ છે. તેમાં આં પાંચમો પુણ્યગુંઘા એ તો 'નારી તું નારાયણી' ના ઇપમાં વિશેપ મહત્વ ધરાવનોરું અંગ છે. આ મહાન સાધનાવાન વિદુપી નારીઓજ ભંત્રદષ્ટા કંપિએ. તરીકે આમાં અવતારિત થઈ છે. આ પમી શ્રેણીના એ ખંડ પાડવામાં આવ્યા છે. એમાંતો પહેલો છે: 'આલોક ને પરલોક' તેમજ બીજો છે. 'નારી તું નારાયણી': આ બંને ખંડાનો વિપયે માનવજીવનમાં ખૂબ જ મહત્વ ધરાવે છે.

'અભિલાંડમાં એક તું શ્રી હરિ-જૂજવે ઇપે અનંત ભાસે,
દેહમાં દેવ તું તેજમાં તત્વ તું. શૂન્યમાં શાખ થઈ વેદવાસે'

ભગવાનના બ્હાલસોયા ગુજરાતના લક્તા નરસૈયાના આ લજનની ભાવના ખૂબજ સારી રીતે આ બંને ખંડામાં સમાચેલી છે.

નારીનાં વિવિધિઃપો આ જગતમાં પ્રગટ થયાં છે. સર્વ પ્રથમ એ દુહિતા તરીકે, કુંવારી કન્યા ધરતી ઉપર અવતરે છે. પણી તે પોતાના સહોદર ભાઈની બને તરીકે કુલ કુંદુંબના ભાગ્યને જગાડનારી લગિની બને છે. ત્યાર બાદ લગ્ન થઈ ગયા પણી પોતાના સાધનાવાન પતિની પતિત્રતા ધર્મપત્ની તરીકે સહજર્મ ચારિણી ગૃહિણી બને છે ને 'યતોધર્મઃતતો જ્યઃ ભંત્રને તે પોતાના સહજીવનની ધર્મસાધનાથી સરસ રીતે અજવાળે છે. પણી તે માનવમંદિરની અધિકાતા માતા બને છે. આ રીતે 'નારી તું નારાયણીના' ઇપમાં એનાં ગુણુ ગૌરવ વેદ પરિચયના આ પાંચમા સુમન ગુંઘમાં સારી રીતે ગવાયાં છે. એ દસ્તિથી આ વેદ પરિચય શ્રેણીનો આરંભ એ અપૂર્વ રીતે અભિનંદનીય છે.

પહેલા ખંડનો વિપય 'આ લોકને પરલોક' એ તો મારે મન બહુ જ રોચક વિપય છે. આપણે આલોક ને પરલોક વિષેની એક વાત ખૂબ સારી રીતે જાણી લેવાની છે કે આ લોકમાં ભગવાન આપણું અતિથિ દેવ હોય છે. તેથી એમની સેવા સાનિધ્ય ને સત્તસંગનો જેણો લાલ લેવાય એણો આપણે લેવાનો છે :

‘હરિના જનતો મુક્તિ ન આંગે, માંગે જનમો જનમ અવતાર રે;
નિત સેવા નિત કીર્તન ઓચ્છવ નિરખવા નંદ કુમાર રે.’

અદ્ધા, ધગશ-ધારણા ને ભક્તિ-ભાવના સાથે એલાલ નિરંતર લેતા જ રહેવાનો છે. એ જ આપણો રાજ વૈલબ છે. જ્યારે પરલોકમાં તો આપણું આ ભવમાં કરેલાં શુભાશુલ કર્મોના વિધાતાએ નિર્ધારેલાં કેવળ ઇનો જ ભોગવવાનાં રહે છે, તે આપણું આપમેળે ભોગવવાનાં છે; ત્યાં ભગવાનનું સાંનિધ્ય આપણું કયાં ભગવાનું છે? તેથી આલોકનું બધું ગુમાવીને પરલોકના લાલની આચામાં તણાછને આપણું શું ભગવાનું છે?

‘ન તદ્વાલાસયતે સ્ફોર્ન ન શારીકોનઃ પાવકઃ યદ્વગત્વાન નિર્વત્તાંતે તદ્ધામ પરમ ભમ’
કહીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણું પોતાના રહેડાણું કે નિજધામને બિરદાન્યું છે. તે સત્યં શિવ સુંદરમું સ્વરૂપ આપણું મન મંહિર બને તો જ આપણું માનવ જીવન ધન્ય થાય. એ જીવનના ધ્યેયને લક્ષ્ય રાખીને વેદ પરિચય શ્રેણીને આપણું વધાવવાની છે.

‘વેદ પરિચય શ્રેણી’ ની શુંખલાનો આરંભ વર્ત્તમાન કાળના આપણા સમાજ જીવનમાં વૈહિક સંસ્કાર પરમપરાને નવેસરથી પ્રવાહિત કરવાની દાખિયે ખૂબ જ મંગલમયતા દર્શાવે છે. ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક સંપન્તતાને સમૃદ્ધ કરનારા સંત શ્રી મોદાનું સાહિત્યપ્રોત્સાહન અને પરમ અધ્યેય વેદ દર્શાનાચાર્ય પ્રશાચન્કું શ્રીગંગેશ્વરાનંદજીના આશીર્વાદ આ શ્રેણીને પ્રામ થયા છે. તેમજ યુનિવર્સિટી અંથ નિર્માણ એડ ગુજરાત રાજ્યના અધ્યક્ષ શ્રી ધર્મિન્દ્રભાઈ પટેલના વિશેપ પ્રયત્નથી આ વેદ પરિચય શ્રેણી પ્રકાશમાં આવી છે. એ સહુના સુમેળમાં વેદશાસ્ત્ર સંપન્ત આચાર્યશ્રી શ્રી વિષણુદેવ પંડિતજીની સાધના ભળી છે. તુલસીદાસ જીના રાખ્દોમાં, ‘અંથ અમિત અરુ આખર જોરે’ જેવી ઝડપેદની અત્યાંત સાંકેતિક સારગલિતં ઝડપાયોનું ગુજરાતીમાં અત્યાંત સરળ સુષોધ લાપામાં જે સારલેખન તેમણે કર્યું છે, તે તો ખૂબ જ સરસ ને સુરુચિકર થયું છે. એકવાર હાથમાં પુરતક લઈએ તો પૂરું કર્યા વગર છોડવાનું મન થતું નથી. એ આજની અને આવતી કાલની પેઢિઓ માટેની એમની ધર્ણીજ મહત્વપૂર્ણ સેવા ને સહકાર છે. એનો લાલ ધરધરમાં પરિવાર સંસ્કાર પરમપરાને સમૃદ્ધ કરવામાં બને તેટલો લેવાવોજ જોઈએ.

આ વેદ પરિચય શ્રેણીની પુસ્તિકાઓનો શિક્ષણ ખાતા તરફથી ખૂબ વ્યાપક પ્રચાર થાઓ, એજ અદ્ધાલસી મંગલ કામના છે.

રાજભવન

અમદાવાદ.

તા. ૧૬-૮-૭૧

મદાલસા નારાયણ

આમુખ

કરુંબેદ સંહિતા ગ્રંથ ને પ્રસિદ્ધ છે; તેમાં દ્વારા મંડળની જોડાયણી ધણી પ્રાચીન કાલથી જોવાને મળે છે. તે પહેલાં જુદા જુદા મંત્રો ઋપિઓને કર્દે હતા. તે ઋપિઓને મંત્રો દ્વારા દ્વિષ્વ વાણીનાં દર્શાન થયાં હતાં, માટે તે ઋપિઓને સાક્ષાત્ કૃતધર્મ કહ્યા છે; અર્થાત् તેમને માનવજીવનને પ્રેરક દ્વિષ્વ-માર્ગનાં દર્શાન થયાં હતાં. આ ઋપિઓએ પોતાને થયેલાં દ્વિષ્વ દર્શાનનો ઉપદેશ બીજા ઋપિઓને આપ્યો છે; જેમને મંત્રોનાં સાક્ષાત્ દર્શાન થયાં નથી. આ ઋપિઓએ જે મંત્રોનાં દર્શાન કર્યાં અને જેનાં અવણું કર્યાં, તેમની પરંપરા ચાલી. એ પરંપરાએ ચાલી આવતા મંત્રોને સંહિતાના ઇપે સંકલિત કરવામાં આવ્યા છે અને ત્યાર પછી પણું મૌખિક પરંપરા પ્રમાણે આ સંહિતાનાં અવણું આજ સુધી ઉપલખ થાય છે. અર્થાત् વેદાંથને લખીને પાડમાં ઉતારી વાંચવાનો કમ પાછળનો છે; તેથી વેદાંથની ધણી પ્રાચીન પ્રત મંણતી નથી, પણ શ્રુતિપરંપરા આજ સુધી એક અખંડરેં ચાલી આવે છે, એ એની વિશેષતા છે.

કરુંબેદના દરા મંડળના મંત્રદષ્ટા ઋપિઓનો કમ પ્રાચીન પરંપરાથી આ રીતે ચાલ્યો આવે છે: પહેલા મંડળના ઋપિઓની સો સો ઋચાઓનો એક એક અનુવાક સંકલિત છે, માટે તે ઋપિઓને શતર્ચિન્ન: સો સો ઋચાઓના દષ્ટા કહ્યા છે. તેજ રીતે દ્વારા મંડળમાં નાનસ્કુક્તો અને મોટાં સૂક્તોનો કમ છે, તે પ્રમાણે ઋપિઓને કુદ્રસ્કૃતા: અને મહાસ્કૃતા: કહ્યા છે. નવમા મંડળમાં પવમાન સોમની સ્તુતિ અનેક ઋપિઓએ કરી છે, માટે તેમને પાવમાન્ય: પાવમાની ઋચાઓના દષ્ટાઓ કહ્યા છે, ત્યાર બાદ બીજાથી આડમા મંડળના ઋપિઓને માધ્યમા: કહ્યા છે; જે મધ્યવર્તી મંડળોના મંત્રોના દષ્ટાઓ છે. અહીં કમશ: મંડળ-૨ ના ઋપિ ગૃત્સમદ, ઉ ના વિશ્વાભિત્ર, ૪ ના વામદેવ, ૫ ના અત્રિ, ૬ મંડળના લરહ્વાજ ઉ ના વસિષ્ઠ અને ૮ ના પ્રગાથ કાણવ ઋપિઓ છે.

વેદ પરિચયની પહેલી ચાર પુરિતકાઓમાં કમશ: (૧) પહેલા મંડળના (૨) બીજા, ત્રીજા અને ચોથા મંડળના (૩) પાંચમા, છેઠી અને સાતમાના તેમજ (૪) આડમા અને નવમા મંડળના ઋપિઓને અનુસરી વાર્તા-કથાનકના ઇપે વેદની ઋચાઓનો સારાંશ પરિચય કરાયો છે. તે રીતે આ પાંચમી પુરિતકામાં દ્વારા મંડળની ઋચાઓનો આધાર લઈ સારાંશ-પરિચય આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

દ્વારા મંડળમાં ૧-૧૨૮ સૂક્તો મોટાં છે, તે પછીનાં ૧૩૦-૧૯૧ સૂક્તો નાનાં છે. આ સૂક્તોના દષ્ટા ઋપિઓ વિવિધ છે. વિપયોગાં પણ વિવિધતા જોવા ને મળે છે, તેમજ પહેલાં રણ્ણ થયેલાં મંડળો પ્રમાણે કમ પણ જોવાને મળતો નથી. આ કારણે આખાય મંડળનું કમ સંકલન કરવાનું કામ અધિક છે. અને તે ધણો વિસ્તાર માંગી લે છે, જોકે તે કાર્ય અગત્યનું છે.

અહીં મુખ્યત્વે એ પ્રકરણ (૧) ‘આલોક અને પરલોક, તેમજ (૨) ‘નારી તું નારાયણી’ બનાવ્યાં છે; તે પ્રમાણે દરશામ મંડળમાં આવતાં યમલોક, પિતુલોક, મૃત્યુ, દીર્ઘજીવન, પાપથી ધૂટકારો, પરલોકની ગતિ, મૃત્યુ પણી, મૃત્યુને પડકાર જેવાં વર્ણનોનાં આલેખન પહેલા પ્રકરણમાં છે.

‘નારી તું નારાયણી’ બીજું પ્રકરણ છે. માનવજીવનમાં નારીની પ્રેરણા અને પ્રતિભાચે જે મહારવતું કાર્ય કર્યું છે, તેનો મહિમા ગાતાં દરશામ મંડળનાં સૂક્તો અનેતે સૂક્તોનાં મંત્રદષ્ટા ઋપિનારીઓની પ્રેરક વાણીનો પરિચય કરાવ્યો છે.

દરશામ મંડળમાં રણૂ થતાં ધર્ણાં પ્રસિદ્ધ સૂક્તો આલેખી શકાયાં નથી તેમજ સમગ્રમંડળનું સારલેખન પણ રણૂ કરી શકાયું નથી. ઉપરના બંને વિપયોને રૂપર્થાતા સૂક્તોનું સારલેખન આપવાનો સંતોષ સેવ્યો છે.

એકંદર આ પાંચ પુસ્તિકાઓમાં ઋગવેદસંહિતાના વિષયનો સાદો, સરળ ગુજરાતી ભાષામાં પરિચય આલેખનાનો એક પ્રયત્ન છે. વેદની ઋગ્યાઓ કવિની દિવ્યવાણી જેવી છે. તેની લાક્ય રૂચના સાહી સરળ છે, પરંતુ તેની ભાવના જાંચી છે. અહીં વેદમાં નિરૂપેલ વિષયને જ દેવ કહેલ છે. અદ્ધિન, ઈન્દ્ર અને સૌમ જેવા સર્વોત્તમ દિવ્ય પદ્ધાર્થમાં ઋપિયોને જે દિવ્ય ચેતનાનાં દર્શાન થાય છે; એજ દિવ્ય ચેતનાનાં દર્શાન તેમને વૃક્ષ, વનરૂપતિ, ઓપધિ, પર્વત, અક્ષ, મંડ્રક, કપિંજલ જેવા સામાન્ય પદ્ધાર્થોમાં પણ થાય છે અને તેમના રહુતિ પ્રાર્થનાઓ ગાતાં ઋપિયો. આનંદ વિભોર બને છે. એક એક ઋગ્ય ગાતાં, તે ઋપિને વિવિધ રૂપોનાં દર્શાન થાય છે. ઋગવેદનાં આ અર્થ ધર્યન ફક્ત ઋગ્યાઓ વાંચવાથી પ્રાપ્ત થતાં નથી. તે માટે આલાણુંથો, અનુક્રમણીથો, સૂત્રથો, ખૃષ્ણદેવતા, નિરૂપક, નીતિમંજરી જેવા પ્રાચીનથો. ઉપરાંત અર્વાચીન યુગના પારચાત્ય વિદ્ધાનો શ્રીકૃષ્ણ, વિલસન, શ્રીમરમેન, પીશેલ જેવા તેમજ શ્રી અરવિન્દ, સ્વામી દ્વારાનંદ, શ્રી સાતવળેકરજી જેવા વિદ્ધાનોનાં ભાષ્યો. વગેરેને વાંચી વિચારી અભ્યાસ કરવાનો સુયોગ કેળવવો જોઈએ.

એકંદર નાની નાની પાંચ પુસ્તિકાઓમાં ઋગવેદનો આછો પાતળો પરિચય સામાન્ય વિદ્યાર્થીજીન મેળવી શકે, તે રીતે આ પ્રયત્ન છે. સંશોધન પ્રિય વિવેચક વિદ્ધાનો તો હિંદી, અંગ્રેજી, સંસ્કૃત વગેરે અંથો વાંચવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેમને આ પ્રયત્ન વિશેપ ઉપયોગી ન લાગે, તેથું બને.

અહીં પરિશિષ્ટ રૂપે ત્રણુ ચાર વૈદિક સૂક્તો પદ્ધપદ્ધાર્થ ભાપાભાપ્ય સાથે રણૂ કર્યાં છે, જેથી વેદની મૂલવાણીનો આસ્વાદ પણ વિદ્યાર્થી લઈ શકે.

આ પછીની પુસ્તિકામાં ઋગવેદના ઐતરેય આલાણુની સારકથા રણૂ થશે; તેની સાથે છ પુસ્તિકાઓની શ્રેણીમાં ઋગવેદનો પરિચય પૂરો થાય છે.

૨૬, ડાલ્લાભાઈ પાર્ક,
ગીતા મંદિર રોડ, અમદાવાદ-૨૨

વિષણુદેવ પંડિત

● અનુક્રમ

આલોએ અને પરલોએ/૯

- (૧) પાપ ડાખે છે
- (૨) ખહેન અને ભાઇ
- (૩) ચમરાજ અને પિતૃલોએ
- (૪) મૃત્યુ અને દીર્ઘજીવન
- (૫) આદિ માતાપિતા
- (૬) મરણું પણીની ગતિઓ
- (૭) ચમરાજની સુલાલાટે
- (૮) અદ્વાન્જલિ
- (૯) મૃત્યુને પડકાર

નારી તું નારાયણી/૩૫

- (૧) પ્રેમાળ પુત્રવધૂ
- (૨) જ્ઞગારીની નારી
- (૩) કાયાકદ્ય
- (૪) વીર પુત્રની કામના
- (૫) લગ્નને માંડવે
- (૬) નારીની પ્રેરણ્ણા
- (૭) સંકટમાં સહાય
- (૮) નારી શુસ્ત્રાર વેરો
- (૯) મન અને વાણીનો સુમેળ
- (૧૦) રાષ્ટ્રની અભાવક શક્તિ
- (૧૧) જીવનની આધાર શિલા
- (૧૨) વેદમાતાની શિખામણુ

ऋગ્વેદ : દશસું મંડળ

પરિશિષ્ટ-૧/૫૯

પરિશિષ્ટ-૨/૧૯

३२

આલોક અને પરાલોક

૧. પાય ડંઘે છે

એ બંને ઋષિ હતા, પુરોહિત હતા અને હેવરાજ ઈંદ્રના સહાયક હતા, એકનું નામ ત્રિત અને બીજાનું નામ ત્રિશિરા હતું.

ત્રિશિરા ત્વધા પ્રજનપતિનો પુત્ર હતો. એ પ્રજનપતિની પત્ની રચના વિરેચનની બહેન થાય. ત્વધા દેવોના કારીગર હતા. રચનાનો સુયોગ મેળવી, એમણે એક વિશેષ રચના કરી. એમને જે વિશ્વરૂપ નામે પુત્ર થયો તેનામાં ત્રણુ ગુણુ હતા, ગુણો પ્રમાણે તેને ત્રણુ શિર હતાં. જમણા પડખે જે શિર હતું તે સત્ત્વ ગુણુનું પ્રતીક હતું, જેથી દેવ સોમપાન કરે. વચ્ચું શિર રજોગુણુનું પ્રતીક હતું. માનવ અન્નતનાં ભક્ષણુ કરે તેમ જ એ મુખે વિશ્વરૂપ અન્નતનું ભક્ષણુ કરે. ડાઢા પડખે જે શિર હતું, તે તમોગુણુનું પ્રતીક હતું. દાનવ સુરાનાં પાન કરે એમ જ એ મુખે વિશ્વરૂપ સુરાનાં પાન કરતા.

એ વિશ્વરૂપ ત્રિશિરાને પિતાની ભતિ અને માતાની ભાવના મળી હતી, ત્વધા પાસે કલા હતી. અને એ અવનવા પદાર્થ ઘડતા. વિશ્વરૂપને વાળ્ણીની કળા મળી હતી. અને એ નવી નવી સ્તુતિઓની રચના કરે.

દેવોના પુરોહિત બૃહસ્પતિ હતા. હેવરાજ ઈંદ્રનાં સ્વર્ગમાં શાસન હતાં; પણ બૃહસ્પતિની સલાહ લેવામાં આવતી. દેવોની સભામાં એમની હાજરી મહત્વની ગણ્યાતી હતી.

એક સમયે દેવોની સભામાં બૃહસ્પતિ હાજર નહોતા. દેવોએ એમનો નોંધ કીધા વિના સભા ભરી અને એમની સલાહ વિના નિર્ણય પણ લેવામાં આવ્યો. બૃહસ્પતિએ એ વાત જણ્ણી અને એ સ્વર્ગ છાડી ચાહ્યા ગયા. એ તો સ્વર્ગના પુરોહિત ગણ્યાય. એમના વિના તુમ ચાલે ?

દેવરાજ ઈંદ્રે ત્વષ્ટાના પુત્ર વિશ્વિપને આદર સંમાન આપી દેવસભામાં આમંત્રણું આપ્યું અને પુરોહિતપદે એની વરણી થઈ. વિશ્વિપે પુરોહિત બનીને હેવેના કલ્યાણું માટે અનેક યજ્ઞ કરાવ્યા હતા.

ऋષિ ત્રિત વિભૂવસુના પુત્ર હતા. આપોહેવીએ એમને જન્મ આપ્યો હતો. માટે એ ‘ત્રિત આપ્ત્ય’ ના નામે પ્રસિદ્ધ થયા હતા. આપોહેવી એ તે અંતરિક્ષનાં જલ ગણ્યાય અને વિભૂવસુ ગાંધર્વ, દિવ્ય ગાનની રચના કરનાર, એ ત્રિતને વારસામાં જાન અને વિજાનની કળાએ મળી હતી.

ધરતી પર વસતા અર્જિનને એ ઋષિએ જાણી લીધા હતા. એ અર્જિન અંતરિક્ષમાં વાયુદ્વે ફેલાય છે અને આકાશમાં સૂર્યદ્વે પ્રકાશો છે, એ રહુસ્ય પણ એમણે જાણી લીધું હતું. જુદી જુદી શક્તિએ અને વિભૂતિએ વિશ્વેદેવો છે, એમાંના હેવો. ધરતી પર, અંતરિક્ષમાં ડે પછી આકાશમાં એક દ્વે નિવાસ કરે છે, એ રહુસ્ય જાણીને એ ઋષિએ અનેરં દર્શન મેળવી લીધું હતું.

જે વિશ્વભરના હેવો. છે તેમનાં સ્થાન કાં તો આકાશ ડે પૃથ્વી છે. પૃથ્વીથી લઈને આકાશ સુધીનો વિસ્તાર છે, તેમાં બધા જ પદાર્થનો સમાવેશ છે. ખરી રીતે એ જ પદાર્થ છેઃ પૃથ્વી અને આકાશ, જડ અને ચેતન, પ્રકાશ અને અંધકાર, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ, આ બંને પદાર્થ એકમેકમાં મળેલા છે. માટે એને ‘રોદ્સી’ કહે છે. ઘાવા અને પૃથ્વીએ એ બે લોક છે; પણ રોદ્સી એ પદાર્થો, એ લોકની એકતા બતાવે છે. એ રોદ્સીને ઉદેશીને ઋષિને હૈયે પ્રશ્ન જગે છે :

‘વિશ્વના હે હેવો. તમે પ્રકાશના તરણે સ્થાનોમાં નિવાસ કરો છો માટે તમને પૂછું છું : તમારાં ઋત-સરળ વ્રત કયાં છે ? અનૃત ડે અજ્ઞાન ઢ્ઠાને કહે છે ? એ પુરાણી આહુતિ-પ્રાર્થના કયાં છે ?

‘મારા આ જીવનયજ્ઞની પાસે રહીને તમને આ પ્રશ્ન પૂછું છું. એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તમારો હેવફૂત અર્જિન આપી રહ્યો છે.

‘આ સૂર્યનાં સાત કિરણું છે, ત્યાં સુધી મારો નિવાસ છે. હું જલહેવીનો પુત્ર ત્રિત આપ્ત્ય છું, આકાશમાં વંસનારાં જુદાં જુદાં નક્ષત્ર, અંતરિક્ષમાં ઊડતાં સુંદર પક્ષી, યજમાં બેઠેલા ઋત્વિને સારી ઉત્તમ સ્તુતિએને પ્રેરણું આપે છે.

‘હે માનવો, આકાશના અંતભાગ સુધી સૂર્યે ને માર્ગ ફેલાવ્યો તને હેવો ઓળંગતા નથી, તે દિવ્ય માર્ગને તમે જોઈ શકતા નથી.

‘હે રોદ્સી, તમે મારી સ્તુતિની પ્રેરણું છો. અર્જિ વરુણું ઈંડ આદિત્ય મિત્ર સિંધુ પૃથ્વી એ બધા હેવો તમારાથી મહિમાવાન છે.’

વિશૂવસુના પુત્ર એ ત્રિત ઋષિએ ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું. આકાશ-માં ઊંચે પ્રકાશતા સૂર્યને એમણે ધરતી પર ઉત્તારો હતો. ધરતીની ગોદમાં એ ઋષિ જન્મ્યા હતા ને માનવનું જીવન જીવી રહ્યા હતા.

પ્રશ્ન પૂર્ણીને જેમ એમણે ઉત્તમ જ્ઞાન મેળવી લીધું હતું, તેમજ એમણે સામાન્ય માનવના જીવન વિશેનું જ્ઞાન પણ મેળવી લીધું હતું. એમને હૈથે પ્રશ્ન જગતા હતા :

‘આ માનવી શા માટે પાપ આચરે છે ! જીવનમાં અડયણો આવીને ભિલો રહે છે એનું કારણ શું છે ? માનવી કેમ લંઘ પામે છે ? એને શા માટે જોઈં સ્વર્પન આવે છે ? પાપ નિવારવાનો ઉપાય શો છે ?’

વિચારક માનવી પ્રશ્ન જગાડે છે ને ઉત્તર પણ મેળવી લે છે; તે રીતે એ ઋષિએ પ્રશ્નના ઉત્તર મેળવી લીધા હતા. તેમણે જીવનનું રહસ્ય જાણી લીધું હતું. એમને એક વાત સમજઈ હતી કે, ‘જે નિષ્પાપ માનવ છે, તેને દેવોનાં રક્ષણુ મળે છે ને એમનાં રક્ષણુ સારાં જીવન જીવવા માટે છે.’

પાપને શોધવાનું કામ અધરું છે; ઋષિ એને જીવનમાંથી શોધી કાઢે છે, એ ઋષિ જણ્ણાવે છે કે ‘મને લય લાગે છે, ડર લાગે છે, ખરાખ સ્વર્પન આવે છે,’ એનું કારણ શું છે એ મારે શોધી કાઢવું છે.. કોઈ ચીજ ખોવાઈ હોય તે અંધારામાં જરૂર નહિં; એ માટે પ્રકાશ જોઈએ.’ પોતાની જતને પાપમાંથી બચાવવા માટે આ ઋષિ દેવોની સહાય માગે છે. દેવમાતા અદિતિ દ્વારાની દેવી છે, કરુણાની મૂર્તિ છે. એના પુત્રો આદિત્યેની સ્તુતિ કરતાં એ જણ્ણાવે છે :

‘હે મિત્ર, હે વરુણ, હે અર્થમા, તમે આદિત્યો છો, દેવો છો; તમારાં રક્ષણુ નિષ્પાપ જરૂર માટે છે, તમારાં રક્ષણુ સારાં કાર્યો કરવા માટે છે.

‘હે આદિત્ય દેવો, પક્ષીઓ પાંખ ઝેલાવીને પોતાનાં બચ્યાને સાચવે છે; તેમ જ તમે પાપથી અમારાં રક્ષણુ કરો, સુખ ને કલ્યાણનાં સાધન અમને આપો, જેનાથી અમે સંકટના માર્ગો તરી જઈએ.

‘અદિતિ અમને પાપમાંથી બચાવી લો. અદિતિ અમારાં કલ્યાણુ કરો. મિત્ર વરુણ અર્થમા વગેરે દેવોની માતા અદિતિ છે, તે અમારાં રક્ષણુ કરો’.

‘હે આદિત્યો, જે પાપ ખુલ્લું પડી ગયું છે એને જે પાપ છૂપી રીતે કરાયું છે, એ બંને પાપમાંથી મને-ત્રિતને બચાવી લો.

‘આ આકાશની પુત્રી ઉષા, જે દ્વિતી-પરાયો છે, જે એકત-પોતાંકા છે ને જે ત્રિત-તરસ્થ છે, આ બધા મારા ભાઈ છે, કારણ કે એ બધાની માતા જલહેવી છે. અમે આપોદેવીના પુત્રો-આપ્ત્ય નામે તમારી સ્તુતિ કરીએ છીએ.

અમે ડો'કનાં વ્યાજ લીધાં હોય, ડો'કનાં હાંથે કામ કરાવ્યાં હોય, ડો'કનાં ધન લીધાં હોય, તો એ અમને ડાંઘ્યા કરે છે, તેથી જ ખરાબ સ્વર્પન અમને પજ્જે છે. એ પાપથી અમને બચાવી લો.

‘હે ઉધા હેવી, આજે અમે વિજ્યં મેળવીએ, અમે લાલ પ્રાપ્ત કરીએ, અમે બધા પાપ રહિત થઈએ. ખરાબ સ્વર્પન આવવાને કારણે અમે ભયલીત બન્યા છીએ, એ અમારા ભય દૂર થાય. આદિત્ય હેવો નિષ્પાપ જનોનાં રક્ષણુ કરે છે. એમનાં રક્ષણુ સારાં કાયો કરવા માટે હોય છે’

આ ઋષિએ સ્તુતિ કરીને પાપનો ઉપાય શોધી કાઢ્યો છે. પાપ કચાંય બાંધારથી આવતું નથી. જીવનની નબળાઈમાંથી પાપ જાગે છે, ભય જિલ્લો થાય છે, ખરાબં સ્વર્પન આવે છે. વિચારક માણુસ સાવધાન બનીને પાપ દૂર કરે છે.

‘મને ભય લાગે છે, ખરાબ સ્વર્પન આવે છે.’ એ જાળીને માનવ સાવધાન બને છે. જાળું કે અન્નાંનું પાપ થયું હોય તો જ ભય લાગે છે. ખોટા વિચાર આવે તો ખોટાં સ્વર્પન આવે. એને દૂર કરવાનો ઉપાય માણુસ પોતાના હાથમાં લે તો એને હેવો સહાય કરે છે. હેવો માનવીને સંભારો હોરે છે.

ત્રિત ઋષિ છે, એ માનવીના હિતનો વિચાર કરે છે, માટે તે માનવી છે. હેવોનાં હિતનો વિચાર કરે છે માટે હેવ છે. કષ્ટ ઋષિઓએ યજ્ઞ કર્યા તેમાં ત્રિત હોતા બન્યા હતા. પ્રભજનોનાં હિત માટે એ બધે હરતા ફરતા હતા. એમનું ડોઈ એક સ્થાન નહોતું. આજે એક ડેકાળુ મળે, કાલે ખીન્દુ હોય, એ પણી ડો'ક ત્રીજી સ્થાને તે મળી આવે.

એ ઋષિએ યજ્ઞ કરી સોમરસ તૈયાર કર્યા હતા; તેથી હેવરાજ ઈંડ રાજ થયા હતા. એમણે ઋષિને પોતાની પાસે રહેવા જગ્યાંનું. હેવોના પુરોહિત બનવા જગ્યાંનું, પણ ત્રિત પુરોહિત બનીને સ્વર્ગમાં જ રહે એ એમના સ્વલાવમાં નહોતું. પુરોહિત બન્યા વિના જ એ હેવોના હિતનો પહેલેથી જ વિચાર કરતા હતા, તેથી એ પુરોહિત હતા જ. જેમ રાજ સાથે હિતકારી સખા હોય, સલાહકાર મંત્રી હોય તેમ જ ત્રિત ઈંદ્રના સખા, હિતકારી બનીને ઈંદ્રની સાથે હરે ફરે ને હેવ જેવાં માન મેળવે.

ત્રિશિરા વિશ્વરપ હેવોના પુરોહિતપદે નિમાયા હતા. હેવરાજ ઈંડ અને હેવોના હિત માટે એ યજ્ઞયાગાદિ કાયો કરાવતા. એ હેવોના પુરોહિત બન્યા હતા, પણ જાતે હેવ બન્યા નહોતા. એની માતા રચના દાનવી હતી એ માટે તે સલાન હતા.

યજમાં હેવોના ભાગ હોય ત્યાં દાનવના ભાગ એ કાઢી લેતા અને એ દાનવોને રાજ રાખતા. આ કામ એ શ્રૂપી રીતે કરતા હતા, તેથી એને હૈયે ભય હતો અને એ ડરતા હતા.

ડ્રા'ક વખતે ત્રિત અને ત્રિશિરા જેગા થઈ જય, બંને સાથે હળે મળે ન હેવોનાં કાર્ય કરે. ત્રિતને જુઓ ને ત્રિશિરાને અદેખાઈ આવે. એને ડર લાગે છે, આ ત્રિત ચાડી ખાશે અને મારું પાપ ઉધાડું પાડશે.

ત્રિતને હૈયેડ્રાઈ કપટ નહોતું. ત્રિશિરા પર એને હેત હતું. એને કારણે એ હિતની વાત ત્રિશિરાને કહે. તેથી તેં એ વધારે ડરતો રહે. એને હૈયે કપટ હતું તેથી એને બધેજ કપટ હેખાય. ત્રિતને એ શત્રુ તરીકે જુઓ ને સ્વપ્નમાં પણું એને ત્રિત હેખાય. એ જ્ઞાને કે એને ઠપડો આપતા હોય ને પોતે રિસાઈ જય. એ વાત ધંદના જણુવામાં આવે ને હેવો પણ જાણું જય. સ્વપ્ન જોતાં એ ગલરાઈ જાંકે અને તે લવરી કરેઃ ‘આ ત્રિત મને મારી નાખે છે. મને ડ્રા'ક બચાવો.’

એ સ્વપ્નની વાત ડોઈએ જાણું નહિ, પણ દાનવો માટે એ પક્ષપાત રાખતો હતો. એ વાત દેવદૂતોએ શોધી કાઢી. એક યજમાં દાનવને ભાગ આપતી વખતે દેવરાજ ઈંડે એ વિશ્વરૂપને પકડી લીધો. વિશ્વરૂપ દાનવ હતો, માયાવી હતો. એણે તરત જ દેવભાગ અનાવી દીધો અને ખાતરી કરી આપી કે ‘હું હેવોનો પુરોહિત જું ને હેવોના હિતનાં કાર્યો કરું છું. દાનવોની સાથે એને ડોઈ સંબંધ નથો.’

ત્રિશિરા વિશ્વરૂપ ધંદની નજરે નિર્દ્વિષ ઠર્યો પણ એના અંતરનાં પાપ એને ડંખી રહ્યાં હતાં, એનાં બલ એણાં થતાં હતાં. એને મંત્રનાં દર્શન થયાં હતાં પણ એનાં આર્દ્ધદર્શન ઓસરી ગયાં હતાં.

દેવરાજ ઈંડે પુરોહિતના કપટને જાણું લીધુ હતું. એણે ત્રિત આપ્ત્યની સલાહ લીધી. વિશ્વરૂપ ત્રિશિરાનાં કૃત્યને વગોવતાં એણે જણુાયું; ‘દેવરાજ, વિશ્વરૂપને હેવોના પુરોહિતપદે નોભ્યા છે તે જે હેવોનાં હિત છાડી દાનવોનાં હિત કરે તો એણે હેવોના વિશ્વાસધાત કર્યો કહેવાય. વિશ્વાસધાત એ મોટું પાપ છે. ખીજું, કપટ કરીને દાનવોને હેવોનો ભાગ આપી હે છે, આ એનું શ્રૂપું પાપ છે.’

‘એનાં કરેલા પાપ એને ડંખે છે અને એ બધી શક્તિ ગુમાવી જેડો છે. પાપી અને કપટીને દંડ હેવો એ તમારું કર્ત્ય છે.’ તમે જે અપરાધીને સન્ન નહિ કરો તો એ તમારો અપરાધ ગણુશે’

‘મિત્ર, પાપીને હું સજ કરું છું, પણ વિશુદ્ધ પુરોહિત છે, એ ઝાણિ છે. એને દંડ કરવાથી પાપ લાગે એ મને લય છે. એનો ઉપાય તમે મને બતાવો.’

દેવરાજ ઈંદ્રે મનની વાત કહી.

‘દેવરાજ દુષ્ટને દંડ કરવો એ તમારું કર્તાવ્ય છે. હું તમારો સહયર સખ્ય છું. તમને યોગ્ય સલાહ આપું છું. એ ત્રિશિરાનો વધ કરશો, તેથી તમને કોઈ હોષ લાગશે નહિં.’

એ ઝાણિની સલાહ દેવરાજ ઈંદ્રે માન્ય રાખી અને એમણે વજ ઉડાવીને ત્રિશિરાનાં ત્રણેય માથાં ઉડાડી દીધાં. દેવો અને ઝાણિઓએ ઈંદ્રના એ કાર્યને વધાવી લીધું. ત્રિશિરા પાપી હતો, કપટી હતો, પણ એ દેવોનો પુરોહિત હતો. એની હત્યા કરવાથી ઈંદ્રને જે પાપ લાગ્યું તે ત્રિત ઝાણિએ પોતાને માયે લઈ લીધું. સિંહુદીપ ઝાણિએ દેવરાજ ઈંદ્રના મસ્તકે જલનો અલિષેક કર્યો. ‘માતા-આની જેમ સુખને આપનારાં આ જલ પાપને દૂર કરે છે, બ્યલનો વધારો કરે છે, એ જલ ઔષધની જેમ શુદ્ધ કરનાર છે. જે કાંઈ હિસા હોષ વગેરે જણાયે અન્જણાયે અમારાથી થઈ ગયાં હોય તે દૂર કરો.’

ઝાણિએ મંત્રો ભાણીને ઈંદ્રને મસ્તકે અલિષેક કર્યો. એ જલ ઈંદ્રના નવાં શરીર પરથા વહેવા લાગ્યાં. તેનો સાથે શરીરના મલની જેમ જ ઈંદ્રનાં પાતક દૂર થયાં. દેવરાજ ઈંદ્રમાં નવાં ચેતન નવી ગ્રેરણું જગ્યો. દેવોના પુરોહિત ખૃદસ્પતિ સ્વર્ગમાં પાછા કર્યા, એમણે ત્રિત ઝાણિના કાર્યની પ્રશાંસા કરી. એમણે ત્રિત ઝાણિને દેવપદ આપ્યું અને ઈંદ્રને જ્યાં યજનો ભાગ મળે ત્યાં યજનાં જલ ત્રિત ઝાણિને દેવભાગ તરીકે મળવા લાગ્યાં.

૨. બહેન અને લાદ્ય

દૂર સમુદ્રનો એ નિર્જન પ્રદેશ હતો. વિવસ્વાન સૂર્ય પુત્ર યમ કિનારે રહીં દૂર સુદૂર જોઈ રહ્યો હતો. એની અંતરની આંખો ડો'ક ગંભીર રહસ્યને શોધી રહી હતીઃ એને શોધતી એની બહેન યમી આવીને પાછળ જિલી રહી એની યમીર તને ન હતી. યમીએ એને બોલાવ્યોઃ

‘યમ તારી નજર શું શોધી રહી છે ? તું શાના વિચારમાં ઝૂષ્યો છે ? મારી તરફ તું જો, હું તને શોધતી આટલે દૂર આવી છું’

યમી તરફ નજર ઢાળતાં યમરાને ધીરજથી પૂછ્યું :

‘એન, યમી, મારું શું કામ પડ્યું તને, તે આટલે દૂર શોધતી આવી ? કહે તારે શું કહેવું છે ?’

‘જે યમ, માતાના ઉદ્રમાં આપણે સાથે રહ્યાં, તેથી સરખા તો ખરાં જ. હવે જીવનભર સાથે રહીએ. જીવન સહચરી બનીને તારી સાથે વાસ કરું; એ વાત કહેવા હું તારી પાસે આવી છું. આ એકાંતનો પ્રદેશ છે ને અહીં તારા સિવાય ડોઈ નથી. આપણું જીવન ઘડનાર વિધાતાને આ સંબંધ માન્ય છે. એ ધાતા ચાહે છે કે ‘તારાથી મને પુત્ર થાય.’ યમી બોલ્યે જતી હતી. તેને અધવચ્ચ રોક્તાં યમ શાંતિથી ઉત્તર આપવા લાગ્યો :

‘યમી, મારી બહેન આ બોલી રહી છે ? ના રે ના; તારી વાત યમને માન્ય નથી. લલા, ગર્ભવાસમાં સાથે રહ્યાં એ કારણે જીવનમાં સાથે રહેવાય ? આપણા બંનેનાં જ-મસ્થાન એક, એટલા માટે ભાઈ બહેન ગણ્યાઈએ. આપણાં એક ધક્ષણું ગણ્યાય, એક લેણીનો ભંબંધ; બહેન પત્ની શી રીતે બને ? આ ભંબંધમાં મારી પસંદગી નથી.

‘બહેન મારી, એકાંત નિર્જિનનો પ્રદેશ છે અને અહીં મારા સિવાય ડોઈ નથી એમ તું કહેતી નહિં. જેને, એ મહાન પ્રાણવાન પ્રભુપતિના પુત્રો સર્વ દેશના સાક્ષી છે તે આકાશને ધારણ કરે છે અને શત્રુઓનાં વિદ્ધારણ કરે છે. સાક્ષી હેવો વિશાળ નજરે બધે ઠેકાણે જોઈ રહ્યા છે.’

‘યમ, તારી વાત ખોટી છે. પુત્રી કે બહેન ખીંચ કુલ માટે ત્યજન્યેલી છે એ માન્યતા ખોટી છે. જે સાક્ષીદ્વારાની વાત તું કરે છે; તેમને આ ભંબંધ માન્ય છે. સૃષ્ટિના સર્જનકાળમાં આ પ્રકારનો સંબંધ જેવાનો મળે છે અને એમાં પ્રભુપતિની સંમતિ છે.

‘તારું મન મારા મનમાં મેળવી હે. હું તને ચાહું છું. હું મને ચાહતો થઈ જ, પુત્રને ઈચ્છતો પિતા જ્યાને મળી જય તેમજ તું મારો પતિ બની જ અને મારી સાથે જોડાઈ જ.’

‘બહેન યમી, તું ખોટો દાખલો ના આપ. પિતા અને પુત્રી કે બહેન અને ભાઈ શરીરના સંબંધે જોડાયાં હોય, એવું આજ સુધી બન્યું નથી. આપણે જીવનમાં ઋત-સદાચારનાં સેવન કર્યાં છે, હવે આજે અનૃત જૂઠને અનુસરીએ એ કેમ બને ? આપણું માતા-પિતા ડોણું એનો તું વિચાર કર. અંતરિક્ષમાં રહેલાં જલ જેવાં ચમક્તાં કિરણોની અંદર વાસ કરનાર ગંધર્વ-વિવસ્વાન સૂર્ય અને અંતરિક્ષના જલમાં રહેલી નારી સરણ્યું એ બંને આપણું ઉત્પત્તિનું સ્થાન છે. આપણું એ માતાપિતા ને એ કારણે આપણો બહેન આઈનો સંબંધ ઉત્તમ ગણ્યાય છે. એ ઉત્તમ સંબંધ જેતાં પણ આપણાથી ખોટો વ્યવહાર થાય નહિં.’

‘અરે, ઓ ભૂલેલા યમ, એ વિશ્વરૂપ. ત્વષ્ટા પ્રજપતિ સવિતા નારાયણે આપણું બંને એક ગર્ભમાં વાસ આપ્યો ત્યારથી જ જવનભર સાથે રહેવાની એમણે સંમતિ આપી દીધી છે. એમ કહે ને કે આપણે પતિ અને પત્નીના હેઠળ જ ગર્ભમાં સાથે જ રહ્યાં છીએ. ધાતાએ નિર્ધારિતાં પ્રતો અને કર્માને ડાઈએય એણઃયાં નથી. આપણું બંને પતિપત્ની તરીકે સાથે રહ્યાં છીએ એ વાત પૃથ્વી નાણું છે અને ઉપરના આકાશના દેવ દુલોક જણે છે.

‘યમ ધડીભર માની દેકે આપણું આ ડાર્ય ખોડું છે, પણ એને ડ્રાણું જોવા જવાનું છે? હજ દિવસ જગ્યો નથી ને પહેલા પ્રહરમાં આપણું બંને મળાને કાઈક કરી નાખીએ એને ડ્રાણું જણુવાનું છે, ભલા! આપણા આ સંયંધને જોવા જણુવા અહીં ડ્રાણું ખેડું છે? અને ધારો કે ડ્રા'ક એકલ-દોકલ આ! બનાવ જોઈ જય તોય એની જહેરાત કે એની વાત કરવા માટે ડ્રાણું નવડં છે?

‘ખરું પૂછો, તો શુલ્ક કે અશુલ્ક કર્માનાં ઇણ આપનાર નિયામક તું પોતે છો. દિવસના દેવ મિત્ર અને રાત્રના દેવ વરુણ છે. હવે રાતે કે દિવસે માનવોને નરકમાં મોકલવાનું કામ તારું છે. તું શિક્ષા કરીને નરક આપે કે કૃપા કરીને સ્વર્ગ આપે, માટે મારે તને શું કહેવું; બોલો!

‘અરે ઓ યમ, હું એ બાબતમાં ચર્ચા કરવા માગતી નથી. આટલું મારે જોઈએ. મારી સામે યમ. જિલો છે ને હું યમી અહીં જિલી છું. હવે યમનો કામ-ભાવ યમીમાં જગે, નેમ બે ચક્ક જોડાઈને રથને ખેંચી જય તેમ જ આપણું ગૃહ-સંસાર ચાલુ થાય. પત્ની પતિને પોતાનું શરીર આપી હે તેમ જ મારું આ શરીર તારે માટે છે.’

યમની એ ખુલ્લી માગણીથી યમ ત્રિયારમાં પડી ગયો. કામુના આવેગમાં યમી શું ને શું બોલી રહી હતી. સ્ફુર્તિમાં એને જ્યાં ત્યાં કામની વાસનાને પૂરતા દ્વારા જ જડતા હતા. સારાં નરસાનો નિર્ણય કરવાની શક્તિ યમ પાસે હતી. તો પછી આ કૂત્યને એ શા માટે ન્યાયી ગણે?

અમે તેમ પણ યમી ડરતી હતી. પોતાના ખોટા કૂત્યથી એ સભાન હતી, પણ યમના સામર્થ્યને એ જણુંતી હતી. યમની સંમતિ મળી જય તો ખરાળ કામ પણ સારું થઈ જય એની એને ખાતરી હતી.

યમનો નિર્ણય અટલ હતો. પરંતુ એ સ્વતંત્ર નહોતો. એ નિયામક હતો છતાં એ નિયમોને અર્ધીન હતો. પોતાને મળલી સત્તા એ જોટી રીતે વાપરે તો એ ધર્મ ગણ્યાય? એણે ધૈર્યથી જણુંયું:

‘ઓ મારી બહેન, તને શું આ વાતની ખબર નથી કે. આ લોકોમાં દેવેના હૃતો ચારે તરફ ઝરી રહ્યા છે. રાત ને દિવસ એએ ખડેપગે ચોકી કરે છે. એ હૃતો ઘડીભર પણ આરામ કરતા નથી. ગમે તેમ છૂંપી રીતે જે કામ કરે તેમે પણ એએ પકડી પાડે છે.

‘યમી, તારાં કામ ભરેલાં વેળુ મારા હૃદયને આધાત પહોંચાડે છે. મારો વિચાર હવે છોડી હો. તું જલ્દી ખીજું કોઈ પુરુષ પાસે પહોંચી જ. રથને વહુન કરવામાં જેમ એ ચંક કામ આવે તેમ જે ગૃહસંસાર ચાલુ કરવા ખીજની સાથે જોડાઈ જ.

‘યમી, હું સારાં કે નરસાં કામોનો નિયામક છું, તેથી કાંઈ સ્વતંત્ર નથી. હું ખીજું દેવેને અધીન છું. જેને, રાતે ને દિવસે યજમાન જે કાંઈ કાર્ય કરે છે; તેમાં એ અમને ભાગ આપે છે. આકાશમાં રહેલા સૂર્યનું સ્થિર ચક્ષુ યમની તપાસ કરતું જે રહે છે, આ દુલોક અને પૃથ્વીલોક આમ તો જુદાં જુદાં રહે છે. પરંતુ યમનાં કાર્યો કરવા માટે રાતદિવસની જુગલ જોડીના સંબંધે એક બનીને રહે છે.

‘ઓ યમી, તારે યમની સાથે ભાઈના સંબંધે રહેવાનું છે. ખીજું કોઈ પુરુષને પતિ તરીકે પસંદ કરી લે. હા, સંભવ છે કે બહેન ભાઈ સાથે પતિના સંબંધે જોડાય એવો વિપરીત કાળ આવશે ખરો? હાલ તો નહિ જ.

‘ઓ સુલગા નારી, મારા વિના ખીજું કોઈ પુરુષને પતિ તરીકે પસંદ કરી લે. એ શેષ પુરુષને તારી પથારીનો સાથી બનાવી હો.’

કામના આવેગમાં યમી એંચાઈ રહી હતી. યમ એની વાસનાને કુકરાવી રહ્યો હતો. યમની વિવેકભરી વાણી સમજવા જેટલી એની ભતિ ક્યાં હતી? એનો કામ હવે કોધનું ડ્રપ ધારણું કરતો હતો. એનું શરીર કંપી રહ્યું હતું, એની વેદના વધી રહી હતી. એ રાંક બનીને યમને વિનવણી કરતી હતી. એની વાણીમાં આવેશ હતો :

‘ઓરે ઓ યમ, તારા જેવો સમર્થ ભાઈ જેને મળ્યો હોય તે ભાઈની હું બહેન એકલ દોકલ અનાથની જેમ બની રહું? એ શું તારા માટે બરાબર છે? મારા જેવી બહેન તને મળી હોય અને છતાં તારે એકલ દોકલ રહી નરકની જેમ યાતના ભોગવવી પડે તો પછી હું બહેન શા કામની લલા? આનો નિર્ણય આપણે બંને ભાઈ બહેન સાથે મળીને કરવાનો છે. ઓ બાધ્યતમાં તારે કોઈ નિર્ણય ન કરવો હોય તો, તું ના કરીશ. મારી વાત તો સાંભળશો ને?’

‘ઓ યમ, હું કામના વેગથી પીડાઈ રહી છું. તારી પાસે કાલાવાલા કરુ છું મારી પર દ્વારા લાવ. શરીરને તારા સ્પર્શથી સુખ આપ’

યમીની કાકલૂદી વાળુથી ભોગવાઈ જય, દ્વા કરી ખોડું પગલું ભરી હે અને પછી પસ્તાવો કરે તેવો ભલોભોજો યમ નહોતો. એનો નિર્ણય સફળ હતો. એણે જણાવ્યું :

‘ઓ ભોળો યમી, મારું શરીર તારા શરીરને સ્પર્શનું સુખ નહી આપે. નીતિ અને સદાચારના નિયમને હું જાણું છું. ભાઈ પોતાની બહેનને ભોગવે, એ તો પાપ નર્ણા પાપ છે. તો ઓ સુલગા નારી, તારે શરીરના સુખ ભોગ જોઈએ; તો ખીજ પુરુષને પસંદ કરી લે. તારો ભાઈ તારી માગણુંને સ્વીકારતો નથી.’

આમ યમ તો છેલ્લે પાટલે જઈ બેઠો હતો. યમીની ડેઈ યુક્તિ કામ આવતી નહોતી. એણે પણ છેલ્લે પાટલે જઈ કોધમાં આવી યમને ટાણું મારતાં જણાવી દીધું :

‘અરે ઓ યમ, સાચે જ તું બાયદો છે. તારી પર મને દ્વા આવે છે. મને તું ઓળખી શકતો નથી, મારા હૃદયના ભાવને તું જાણી શકતો નથી. તારું હૃદય પથ્થરનું તો નથી બન્યું ને?’

‘નારે ના, મને તો ખીજું જ લાગે છે. જેમ ઘોડો લગામને વશ હોય, તે આડે અવણે જઈ શકે નહિ તેમ જ ડે'ક નારીએ તને વશ કરી લીધો છે. હા, જેમ લતા ડે'ક વૃક્ષને વીંટી હે, એમ જ ડે'ક ખીજ નારી તારા શરીરને લપેટવા ઉત્સુક છે, એ કારણે તું મારો ત્યાગ કરે છો.’

યમીનાં એ મહેણું ટાણું તો છેલ્લા ઉપાય તરીકે વપરાયાં હતાં. એને ખાતરી હતી ડે, આ વાળુનાં બાળુથી ધારી અસર થશે. યે એને પણ નકારી દીધી :

‘ઓ ભલી યમી, તું ખીજ ડે'ક પુરુષના શરીરે વીંટાઈ જ ને એ પુરુષ તારા શરીરે વીંટાઈ જય. વૃક્ષ ને વેલની જેમ તમે બંને સાથે મળો. તું એ પુરુષના મનને પસંદ કર અને એ તારા મનને રાજ રાખો. આમ પરસ્પર મનના સુમેળ સાધીને તમે બંને કલ્યાણ આપનાર અને સુખ આપનાર ધરસંસાર શરૂ કરો.’

ધીર અને શાંત યમરાજ કામથી પીડાતી યમીને શુલાશિષ આપી રહ્યા હતાં. એ શુલાશિષે પવિત્ર ઓસડનું કામ કર્યું હતું. યમીની કામપીડા શાંત થઈ રહી હતી.

૩. યમરાજ અને પિતૃલોકન

વિવસ્વાન સ્વર્ણના પુત્ર યમરાજ પિતૃલોકના સ્વામી છે. જે પિતૃઓ અંગિરા મરીચિ ભૂગુ વગેરે છે તે પિતૃઓ જ્યાં નિત્ય નિવાસ કરે છે, ત્યાં ખીજ પિતૃઓનાં સ્થાન છે. એ સ્થાન, એ લોક વૈવસ્વત છે, જે જોનાં સંગમસ્થાન છે, એ વિશ્રામ સ્થાન છે.

મૃત્યુલોકના માનવીઓમાં એ પ્રથમ મર્ત્ય માનવ યમરાજ છે, જેણે મરીને ટૌવસ્વત નામના સંગમસ્થાનની સ્થાપના કરી છે. ત્યાં મરણું પછી ખીજ માનવોનાં આગમન થાય છે. મૃત્યુ એ યમનો શ્રેષ્ઠ માર્ગ છે. એ માર્ગ જનાર મર્ત્ય માનવને યમના બે કુતરા મળે છે. જે યમના માર્ગના લોમિયા છે. એમાંના એકને વર્ણ શાખા—કાણરચીતરો અને ખીજનો સ્થામ છે. એઓને ચાર ચાર નેત્ર છે. એઓનું નાક લાંબું છે.

પિતૃલોકના સ્વામી યમરાજને રાજ કરવા ઋત્વિજે યજન કરે છે. એ યજયાગનું મુખ્ય વન શ્રદ્ધા છે, માટે પિતૃઓ અને એમના સ્વામી યમને રાજ કરવા માટે શ્રદ્ધ કર્મ કરે તે પિતૃયજ્ઞ ગણ્યાય છે.

જે માનવ મરણું પામી પરલોક જ્ય તેના શરીરને અંતિમ સંસ્કાર કરવામાં આવે, અગ્નિદાહ કરવામાં આવે, ત્યાંથી લઈને એ મર્ત્ય માનવને માટે જે જે સંસ્કાર કરવામાં આવે તે પિતૃઓ દ્વારા એને પ્રાપ્ત થાય છે. માનવ ખીજે જન્મ લે છે, પણ એ માટે કરેલાં કર્મ પિતૃલોક દ્વારા પહોંચે છે, માટે જ એને શ્રદ્ધ કર્મ કહે છે. યમરાજને રાજ કરવાના યાગનો પ્રકાર આ રીતે છે :

‘હે યજમાન, આ યમરાજ પિતૃઓના રાજ છે; લેટપૂજ આપીને એમની સેવા કરો. આ પૃથ્વી લોક પર રહીને જે માનવોએ શ્રેષ્ઠ અને ઉદાર કર્મ કર્યાં છે, તેમને માટે મરણું પછીનો સ્વર્ગમાર્ગ ખુલ્લો છે. એ માર્ગ પાપીજનો માટે બંધ છે. હા, પાપીજનો ઘડીભર વિસામો લેવા આવે તેમને માટે આ વૈવસ્વત સ્થાન છે.

‘આપણાં શુલ અને અશુલ માર્ગને જ્ઞાનનાર સૌથી પહેલા એ યમરાજ છે. એમના માર્ગને ડેઢ ઓળંગી શકે એમ નથી. આપણા પહેલા પિતૃઓ મરણું પામીને એ માર્ગ જ ગયા છે; જે જે માનવીઓ મર્ત્યલોકમાં જન્મ્યા છે, તે બધાને પોતાનાં કર્મ પ્રમાણે એ માર્ગ જ જવાનું છે.

‘દૈવરાજ હૃદ ખુહસ્પતિ અને યમરાજ પિતૃઓની વૃદ્ધિ કરે છે, એ દૈવોની વૃદ્ધિ પિતૃઓ કરે છે. પિતૃઓ સ્વધા બોલીને કરાયેલ આદ્ધકર્મથી રાજ થાય છે. દૈવો સ્વાહા બોલીને કરાયેલ યજયાગથી રાજ થાય છે.

‘હે યમરાજ, ઋત્વિજેએ ગાયેલા મંત્ર તમારાં આવાહન કરે છે. તમે અંગિરા. યમના પિતૃઓની સાથે યજમાં આવાને આસન પર બિરાજે અને અમારી આપેલ લેટપૂજથી રાજ થાઓ. તમારા પિતા વિવસ્વાન ઝૂર્ણે અમે બોલાવીએ, જે યજમાં આવીને યજમાનને આનંદ આપે.’

મરણ પામ્ય, પછી પ્રેત માનવને યમરાજના માર્ગ જવાની પ્રેરણું આપતાં અને માર્ગમાં મળેલ લોમિયા યમના એ કુતરાને સંઘોધન કરતાં ઝડપિ જણ્ણાવે છે :

‘હે મર્ત્ય માનવ, એ પૂર્વના બતાવેલા માર્ગાંએ તમે જલદીથી જાઓ, ને માર્ગાંએ આપણું પૂર્વના પિતૃઓ ગથેલા છે. હું એ પિતૃઓના લોકમાં રહેલા યમરાજ અને વરુણરાજને જોઈ રહ્યો છું, ને સ્વર્ગ-અનથી રાજ થાય છે.

‘હે પ્રેત માનવ, એ ઉત્તમ સ્થાનમાં રહેલા પિતૃઓની સાથે તમે મળો જાઓ. તમે કરેલાં પુણ્યકર્મને લીધે યમરાજની સાથે મળો જાઓ. એ પિતૃલોકમાં પાપ કર્મ છાડી દઈ પુણ્યકર્મથી પ્રાપ્ત નવા શરીરની સાથે પુનર્જન્મ મેળવી લો.’

મર્ત્ય માનવના શરીરને સ્મરણનમાં લઈ ગયા પછી સ્મરણની ભૂમિને જલથી છાટે છે અને ભૂત પિશાચ વગેરે મંત્ર ભણી દૂર કરે છે :

‘અરે એ પિશાચ વગેરે મલીન સત્ત્વો, આ સ્મરણભૂમિ છાડીને તમે દૂર દૂરના પ્રદેશમાં ચાલ્યા જાઓ. આ સ્થાન પિતૃલોકમાં જનારા માનવો માટે સુરક્ષિત છે. યમરાજે પોતે આવીને, જલથી છાટીને આ સ્થાન પિતૃલોકમાં જનારા માનવો માટે શુદ્ધ કરેલું છે.

‘એ અભિનદેવ, પિતૃલોકમાં જવાના આ સારા માર્ગ યમરાજના એ દૂતરા જિલા છે. તેઓને ચાર ચાર આંખ છે; એઓમાંનો એક શબ્દલ અને બીજો સ્થામ વર્ણ છે. ને પિતૃઓ યમરાજની સાથે રહીને આનંદ કરે છે તે પિતૃલોકમાં જવા માટે અમારા શાની પિતૃઓને મોકલી આપો.

‘હે યમરાજ, તમારા આ બંને દૂતરા છે, તેઓને અમારા મરણ પામેલા માનવના રક્ષણ માટે મોકલો. એ બંને તો યમલોકનાં અને માર્ગનાં રક્ષણ કરનારા છે. એઓને ચાર ચાર આંખ છે ને ડાઢ્યા સાણુસો. એઓને સારી રીતે એળખે છે. મરેલા માનવને સાચવે, એ રીતે તમે એ બંને દૂતરાને સોંપણી કરબો. તમે એ માનવને કદ્યાણ અને આરોગ્ય આપો.’ મરણ પાછળ પિંડાન કરી યમરાજને પ્રસન્ન કરવા માટે યાગમાં સ્તુતિ કરે છે :

‘હે ઝડપિનો, યમરાજ માટે સોમરસ કાઢો, ભેટપૂજ આપો. આ યજનાં કર્મ યમરાજને ભગવાનાં છે કારણું કે એમના દૂત તરીકે અભિનિસ સજધજ તૌથાર કર્યા છે. વીઠી ભરેલાં અન્ન યમરાજનો આપો. દેવોમાં શ્રેષ્ઠ દેવ યમરાજ છે, ને આપણું દીર્ઘ આયુષ આપે છે. એ યમરાજનો શ્રેષ્ઠ મધુર હવિ આપો. એ યમરાજની સાથે રહેલા પૂર્વજ પિતૃઓને અને માર્ગદર્શક પૂર્વના પિતૃઓને નમસ્કાર હો.’

ઉર્દુ : આલોક અને પરલોક

આ લોકમાં જે મરણું પામે છે તેને 'પ્રેત' કહે છે. એના શરીરનો અભિનદાહ કરવામાં આવે છે ત્યારે સ્થૂલ શરીર ભસ્મભૂત થાય છે. ને સૂક્ષ્મ શરીર મને પ્રાણું વળેરેની સાથે જીવાત્મા ચાલ્યો જય છે, એ રહ્યા બતાવતા અંત્યેષ્ટિ સંસ્કારના મંત્રાને ઋતિવિજો લખે છે :

'હે અભિન, પ્રેતના શરીરને અભિનદાહ કરવામાં આવે છે; પણ એની પૂરેપૂરી રાખ થઈ જય અને કશુંય બચે નહિ એમ સાવ ભસ્મ ન થાય; એના થોડાં અસ્થિ-કુલ બચી જય, એ રીતે એનો દાહ થાય. એ શરીરની ચામડી તતીને ઉપર આવી જય અથવા એનાં અંગ-ઉપાંગ દ્વારા પડી જય કે શરીર બન્યા વિનાનું રહી જય એ પણ બરોખર નથી. તમે અભિનદાહ સંસ્કારને સારી રીતે જાળો છો. જ્યારે પ્રેતનું શરીર સારી રીતે બાળી મુક્વામાં આવશે ત્યારે એનું સૂક્ષ્મ શરીર પિતૃઓની સાથે બણો જશે અને એ પ્રેત મટી પિતૃ બનશે.

'હે પ્રેત, આ સ્થૂલ શરીર બણી ગયું છે અને સૂક્ષ્મ શરીર પિતૃઓને સાંપવામાં આવ્યું છે. સૂક્ષ્મ શરીરની આંખ સૂર્યમાં અને પ્રાણું વાયુમાં મળી જય. તમે પોતે જીવાત્માડે પુણ્ય લોગવવા સ્વર્ગમાં કે પૃથ્વી પર જાઓ અથવા કર્મફળને અનુસરી અંતર્ક્ષમાં જાઓ.'

'હે અભિન આ પ્રેતના સૂક્ષ્મ શરીરના લાગ છે તેને તમારા તાપથી સારા સંસ્કાર મળો અને તમારી જ્વાળાથી એ પિતૃલોકમાં જાઓ. તમારી જ્વાળાઓ હિતકારી મૂર્તિઓ છે, તે પ્રેતના આત્માને પુણ્યલોકમાં લઈ જાઓ.'

અભિનદાહ કર્યા પછી ટાઢી કરવામાં આવે છે અને શરીરનાં અસ્થિ એક કુલડીમાં ભરી રાખવામાં આવે છે અને એને તીર્થનાં જલમાં વહાવી દેવામાં આવે છે. આ રીતે શરીરનો દાહ થયા પછી પિંડાન કરવામાં આવે છે અને ત્યાર બાદ એ સૂક્ષ્મ શરીર સાથેના જીવાત્માની પ્રેત-સંજ્ઞા પૂરી થાય છે અને એનો સૂક્ષ્મ દેહ પિતૃઓની સાથે બણો જય છે. આમ માનવે જીવનભર પુણ્યનાં કાર્ય, કર્યાં, યજ્ઞ કરી શરીરને ખપાવી દીધું. એ શરીરમાંથી જીવાત્મા સૂક્ષ્મ દેહ સાથે ચાલ્યો જય ત્યાર બાદ સ્થળ શરીરનો અભિનદાહ કરવો એમાં પણ યજ્ઞભાવના રહેલી છે. આ અંતિમ સંસ્કારને 'અંત્યેષ્ટિ-સંસ્કાર' કહે છે.

યમરાજ પહેલાં મૃત્યુ માનવ હતા. 'જેનો જન્મ છે તેનું મૃત્યુ છે 'એ નિયમનું' એમણે પાલન કર્યું. એમણે મરીને પરલોકનો માર્ગ બતાવ્યો. એ પિતૃલોકમાં એમણે ખીંજ પિતૃઓની સાથે નિવાસ કર્યો. ખીંજ મર્યાદા માટે એ

માર્ગ સરળ કરી આપ્યો. જે મૃત્યુ કુદરતી રીતે થાય તેને વધાવી લો, પણ અપ્યુને દ્વારા હટાવો. દીર્ઘજીવન મેળવવા પ્રયત્ન કરો, દીર્ઘજીવનને ચાલુ રાખવા ઋત્તિવિનો ગ્રાર્થના કરે છે :

૨. મૃત્યુ અને દીર્ઘજીવન

‘હે મૃત્યુદેવ અમારા યજમાનનું જીવન લાંબું થાય એ, માટે એના માર્ગને છોડીને તમે ખીને માર્ગ જાઓ. આ યજમાન પુણ્ય કરીને દેવોના માર્ગ જવાનો છે. એમાં તમે અડચણું જીલી કરતા નહિ, ભલા. તમને આ વાત કહું છું એનું કારણું એ છે કે તમે સાચી વસ્તુ આંખથી જુઓ છો અને કાને સાંખ્લો છો. અમારાં પ્રનજન્નાં પર અને પુત્ર પૌત્ર વગેરે સંતાનો પર તમે રીસાતા નહિ, એમને જીવવા હો.

‘અહો હે યજ કરનાર યજમાનો, અકાળે મૃત્યુ આવી પડે તો તેથી તમે ડરતા નહિ. એ મૃત્યુના માટે પગ મૂકીને તમે લાંબું જીવન મેળવો. પ્રનજનો ધન સાધન વગેરેથી હૃષ્ટપુષ્ટ બનીને સર્વ સંસ્કારોથી શુદ્ધ થાઓ અને પુણ્ય કર્મો આગળ વધો.

‘જે મરણું પામ્યા છે તે પિતૃઓથી અમને રક્ષણું મળો; જેથી જીવતા માણુસો મરણું પામે નહિ. અમે આ જીવનયજ્ઞ શર કર્યો છે. જેમાં જીવનની આહુતિ આપીને દેવોને આવાહન કરવામાં આવે છે. અમે આનંદવિભોર બનીને આ જીવનના નાટકને ખેલી રહ્યા છીએ અને અમારા પુત્ર સ્નેહીજનોની સાથે હસતા રમતા જીવન લીલાને ઉજવી રહ્યા છીએ. એથી અમારાં જીવન લાંબા કાળ સુધી ટકે.

‘અમારાં દીર્ઘ જીવન માટે અમે સો વર્ષની મર્યાદા બાંધી છે. ક્રોછ માનવ એ મર્યાદાને ઓળંગીને પહેલો ચાલ્યો ન જય. બધા માનવો જીવનની વિવિધ રમત ગમત ને નૃત લીધાએ કરી સો સો શરદ વર્ષો સુધી જીવતા રહેા. આ પર્વત જેવા કઠોર જીવનગતની નીચે અમે મૃત્યુને દાખી રાખ્યું છે. એટલે એ અકાળે આવીને જીવનના પ્રતનો લંગ નહિ કરે.

‘હે ધાતા વિધાતા, તમે બધાનાં જન્મ-મરણુના લેખ લખો છો. રાતદિવસ ઢુબી રીતે વહેતા રહેશો? વસંત વગેરે ઋતુઓ ઢેની રીતે પસાર થશો? પૂર્વનો માનવ જીવતો રહે, ને પણીનો મરી જય, પણ પિતા જીવે, ને પુત્ર મરી જય એવું તો ન બને. એવા પ્રકારે તમે બધા જીવોનાં આયુષ્યની મર્યાદા બાંધી છે. હવે તમારા લખેલા લેખ મિથ્યા ન થાય એ તમે સાવધાન બનીને જોજો.

સાધારણું રીતે યમને જ મૃત્યુ ગળુવામાં આવે છે, પરંતુ યમ શુલાશુભ કર્મના નિયામક છે. મૃત્યુ એ તો એક ઘટના છે, જે જન્મ જેવી કુદરતી છે. યમરાજ

પણ એ મૃત્યુને વધાવી લે છે. હા, અપમૃત્યુ અથવા અકાળ મૃત્યુ પર વિજ્ય મેળવવા માટે દરેક માનવે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એમાં યમરાજ સહાય કરે છે.

૫. આદિ ભાતાપિતા

એ ત્વષ્ટા દેવને વિશ્વરૂપ ત્રિશિરા નામે પુત્ર અને સરષ્યુ નામે પુત્રી હતાં. સરષ્યુમાં પિતાની આગવી પ્રતિલા હતી. ઇપે ને રંગે, ગુણે ને ધમેં સરષ્યુ પિતાની કલાનો ઉત્તમ નમૂનો હતી.

કુશ્યપ પ્રભુપતિ અને અદિતિના યોગે દેવોનો જન્મ થયો હતો. તેઓમાંના એક દેવ વિવસ્વાન સૂર્ય અનેરાં એઓ અને ચેતનાના પ્રતીક હતાં. આકાશમાં એમની જોડનો ખીંચે તેજસ્વી દેવ નહોતો.

સરષ્યુ અને વિવસ્વાન પુણ્યયોગે જોડાયાં. એમણે એક જોડકાને જન્મ આપ્યો. લોકની હવા પહેલી લીધી માટે યમ મોટો ભાઈ બન્યો. અને યમી નાની બુહેન થએ.

સ્નેહનાં અમીસિંચન થવાથી સરષ્યુને સૂર્યના કઠોર તાપની ખખર પડી નહિ. યમ અને યમીને સાચવવા જતાં સ્નેહ વહેંચાયો અને સૂર્યના તાપનો કઠોર અનુભવ થવા લાગ્યો.

સૂર્યનું એ પ્રત હતું, કર્તાવ્ય હતું: ‘નીતે તપતા રહેવું અને ખીંચને તપાવવું, થાકચા વિના ફરતા રહેવું.’ સરષ્યુનો સહવાસ થાય એટલા પૂરતો સૂર્યને વિશ્રામ ગણ્ય, પણ કઠોર તાપને કંઈ ભૂમિ પર મૂક્યાને ઘેર અવાય? એ તો જીવન—સાથી, પણ જીવનની સહયરીને કર્તાવ્ય—પ્રતની ફરજ તો ન જ પડાય.

સરષ્યુ માટે સૂર્યનો તાપ અસહ્ય બનતો હતો. તપ અને પ્રતનાં પાલન કરીને આવેલ પતિને મધુરાં અન્ન પીરસવાં અને સુખ્યદ સહવાસ આપવા એ જીવનસંગિનીનું કર્તાવ્ય બને છે.

કાલ વહેતો જતો હતો. સૂર્યના તાપ સરષ્યુને વિશેષ ને વિશેષ કઠોર લાગતા હતાં. એ તાપ અસહ્ય બની રહ્યા હતાં. એણે ઉપાય શોધી કાઢ્યો. ત્વષ્ટા કારીગરની પુત્રા પણ કલા રચવામાં અનોડ હોય, એની આંગવી પ્રતિલા હતી; તેનો એણે ઉપયોગ કર્યો.

એણે એક નારીને ઘડી કાઢી, કલાના ઉત્તમ નમૂનારૂપે. પોતાનાં ઇપ ૨ંગ આકાર વાળી બધુંજ એમાં હતું. હા, એ સરષ્યુ નહતી, એની એક છાયા હતી. એ છાયાને એણે પોતાનું સ્થાન આપ્યું અને આજા આપીઃ

‘તું સૂર્યની પત્ની બનીને રહેનો. સૂર્યને ખખર ને પડે કે તું છાયા છે.. મારી કુણે જૈ-મેલાં યમ અને યમીને સ્નેહનાં અમી સિંચી માતાની મમતાથી ઉછેરનો.’

સરણ્યુએ સૂર્યદોક્ષથી વિદ્યાય લીધી. કુરુજંગલના પ્રદેશમાં સૂર્યની પત્ની બોડીનું ઇપ લધ રહેવા લાગી, સૂર્યના તાપથી બચવા માટે. કર્તાબ્ય કર્મ પૂરું કરીને આવેલા સૂર્યનાં છાયાએ ઘરઅંગળે ઓખારણું લીધાં ને સ્નેહનાં અમીપાન કરાબ્યાં. સૂર્યે ‘કો’ અનેરી શાંતિ અનુભવી ને છાયામાં પોતાની જતને સમાવી દીધી.

તેજ અને છાયાના સુલગ મિલનથી પુત્રનો જન્મ થયો; તેને નામ આપ્યું ‘મનુ વિવસ્વાન’. સૂર્યનો એ પ્રથમ પુત્ર ગણુંથો. પિતાનાં તેજ અને માતાની છાયા; જણે કે જાંન અને અજાંન, સુખ અને દુઃખ, લાલ અને હાનિ, જ્ય અને પરાજ્ય, એ દૈતનાં મિલન, દૈતભાવનું પ્રતીકં.

એ છાયામાં માતાની મમતા-સરણ્યુએ મૂકી હતી. યમ અને યમીને એ લાડકોડથી ઉછેરતી અને એ બંનેનાં લાલનમાલના સારી રીતે કરતી, પરંતુ મનુએ સ્નેહને એના તરફ કરી લીધી. છાય! પરાધીન બની. નાના બાલ મનુને ઉછેરવામાં એની મમતા ફળવા લાગી.

ધરણ અંગળે ખેલતાં યજ યમીને જોતાં સૂર્યને સુખનો અનુભવ થતો. છાયા આવે તે પહેલાં બંને સંતાન આવી પહેંચે અને સૂર્ય એમને ગોદમાં લે, વહાલનાં શુલાશિષ આપે. થોડા વખત પછી એમાં આતરાય આવવા લાગ્યો.

સૂર્ય આવે ત્યારે એકલી છાયા આવે. ને એની ગોદમાં મનુ હોય, યમ અને યમી ત્યાં હેખાય નહિ. સૂર્યને શાંકા જગી. એણે પહેલાં યમને બોલાઈયો. એ સમજુ બન્યો હતો; યમીને બોલાવી, એણે મૌન રાખ્યું, તેથી તો પિતા મુંજાયા-

‘મારાં આ સંતાનોને થયું છે શું?’ એણે ખૂસ પાડી:

‘સરણ્યુ, સરણ્યુ,’ ત્યાં સરણ્યુ કયાં હતી! છાયા આવી, પણ એના આખ શરીરે કંપારી છૂટી હતી. એને લય લાગ્યો કે ‘હું’ પકડાઈ ગય છું.’

સૂર્યે એ પરિવર્તન જોઈ લીધું ને એણે કઠોર બનીને પૂછ્યું:

‘સાચું કહે, તું સરણ્યુ નથી. ત્યારે એ કયાં છે?’

પાપને કખૂદ્યા સિવાય ભીજે ઉપાય નહોતો. એણે ડરતાં ડરતાં જણાઈયું:

‘સ્વામી, નાથ, હું સરણ્યુ નથી, એની છાયા છું, તમારી પત્ની છું’

સૂર્યે આંખ ભીંચી દીધી. કુરુજંગલમાં વિચરતી સરણ્યુને એણે જોઈ લીધી. સૂર્યે એક દિવ્ય અથવું ઇપ લીધું ને સરણ્યુને મેળવી લીધી. સૂર્યનાં તેજ

ઓછાં થયાં હતાં ને સરણ્યુના સ્નેહ વધી રહ્યા હતા. ચિર કાલના વિયોગ પણી પતિ અને પત્ની મળી રહ્યાં હતાં. અંતરિક્ષના એ અવકાશમાં બે દેવોનો જીનું થયો હતો. એ બંને અશ્વિનીકુમાર હતા.

એ સૂર્ય અને સરણ્યુ થમનાં આદિ માતાપિતા હતાં. એ સૂર્ય ને છાયા મનુ-માનવનાં આદિ માતા પિતા હતાં, તેમજ અથ અને વડવાના રૂપે એમણે અશ્વિનીકુમારોને જીનું આપ્યો હતો.

૫. ભરણુ પછીની ગતિઓ

વિવસ્વાન સૂર્ય ઋષિ છે; એમના પુત્ર યમ અને પુત્રી યમી પણ ઋષિઓ છે :

‘એ વિશ્વના દેવો, તમે દિવ્ય ધાર્મામાં નિવાસ કરો છો, તમે અમૃતના પુત્રો છો. તમે અમારી વાત સાંખ્યો. આલોક અને પરલોકનો સંબંધ અનાદિ કાળથી જોડાયેલ છે. મંત્રની વાણી દિવ્ય બળ આપી રહી છે.

‘વિધાતાએ ઘડેલ નિયમો અણાધિત છે, એ પ્રમાણે દેવો અજર અમર છે અને મનુષ્યો મૃત્યુને વરા છે. ભક્તા દેવો મૃત્યુને પસંદ કરશો ખરા ? તો પછી મનુષ્યોને અમરધામ શા કામનાં ? તેમને મૃત્યુલોક પ્રિય લાગે છે અને યમરાજ એમના જીવનને હરી લેતા નથી.’

વિવસ્વાન ઋષિનો એ વાણી સનાતન નિયમનું દર્શાવે છે ત્યારે યમ યજમાનના સ્વરૂપે પોતાની જતને સંખોધન કરીને પુણ્યલોક અને નરકલોકની ગતિઓનાં વિવેચન કરે છે.

યમરાજ મૃત્યુનાં શાસન કરે છે અને પિતૃલોકમાં નિવાસ કરે છે. યમી પણ પિતૃલોકમાં રહે છે. યમના શાસનમાં એ સહાયક બને છે. મૃત્યુ પછી જીવાતમાને વિવિધ પ્રકારની ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે તેને યમી દિવ્ય નજરે નિહાળે છે અને ઋષિની વાણીમાં એનો રઝૂઆત કરે છે :

‘ભરણુ પાચ્યા પછી જીવાતમાઓ પિતૃઓ બંને છે. એ બધા પિતૃઓ ડેઢ એક ધામમાં જ રહેતા નથી. મૃત્યુલોકમાં જે માનવીઓએ ભક્તિનાં સાધનોને ઉપયોગમાં લીધાં હોય, સામના ગાનનાં સેવન કર્યાં હોય અને જીવનને મધુર ખનાચ્યાં હોય તે માનવો ભરણુ પાચ્યા પછી સોમ લોકમાં નિવાસ કરે છે અને સોમરસનાં સેવન કરેછે. જે માનવોએ વિવિધ પ્રકારનાં કાર્ય કર્યાં હોય, યજયાગ કરીને દેવોને ધીની આહુતિઓથી રાજ કર્યાં હોય, તે લોકો દેવલોકમાં નિવાસ

કરે છે અને હેવોની સાથે બેસીને ઘૂતનાં પાન કરે છે. જે માનવો જ્ઞાન વિજ્ઞાનને અનુસરી વિવિધ વિદ્યાઓ અને કક્ષાઓનાં સંપાદન કરે છે તે માનવો અત્યલોકમાં નિવાસ કરે છે અને અથવા અંગિરા વગેરે પિતૃઓની સાથે મિષ્ટ પદ્ધાર્થનાં સેવન કરે છે. મત્યલોકમાં કર્મ લક્ષ્ણ અને જ્ઞાનનાં ત્રિવિધ સાધનો છે તેને અનુસરીને જ્વાત્માને પુષ્યલોકની પ્રાપ્તિ થાય છે.

‘જે મત્ય માનવોએ વ્રત, તપનાં આચરણ કરીને પોતાનાં જ્વનને વિશેષ સુધક અને કઠળું બનાવ્યાં છે અને જેમણે જ્વનમાં અનેરી સાધનાઓ કરેલી છે તે માનવોના જ્વાત્માને અનંત સુખ શાંતિના લાભ મળે છે.

‘એ જ રીતે જે શરવીર યોદ્ધાજનોએ રાષ્ટ્રના હિતમાં પોતાની જતનાં બહિદાન આપી દીધાં છે અને જે દાનવીરોએ પરોપકાર કરીને પોતાની કાયાને ચંદનની જેમ ધસી નાખી છે, તેમના જ્વાત્માઓને સુખ શાંતિ મળે છે.

‘હે યમરાજ, મૃત્યુલોકમાં ડેટલાક પરોપકારી સંતજનો છે; જેમણે ઋત-સરળ સદ્ગારને અનુસરી પોતાના જ્વનને પવિત્ર બનાવ્યું છે, જેમણે ઋતને અનુસરી જ્વનને સમૃદ્ધ કર્યું છે અને જેમણે નિષ્કપટ રહીને આખા જ્વનને યજ્ઞરૂપ બનાવી દીધું છે; તે માનવો પિતૃલોકમાં આવી પહોંચ્યા હોય, એ પુષ્યશાળી જ્વોને પિતૃઓ બનાવી તમારા લોકમાં મેળવી લેનો.

‘હે યમરાજ, મૃત્યુલોકમાં ડેટલાક કવિઓ મનીધીઓ અને જ્ઞાનીજનો છે, તેમણે જ્વનના વિવિધ અનુભવો મેળવી નવલાં દર્શન પ્રાપ્ત કર્યાં હોય છે, એ ઋષિઓની દિવ્ય વાણી અનેક માનવોના જ્વનને માર્ગદર્શન આપે છે; એ કવિઓ અને ઋષિઓ પિતૃલોકમાં આવી પહોંચે ત્યારે તમે એમને પિતૃઓ બનાવી, તમારા પોતાના ધામમાં સમાવી લેનો.’

૭. યમરાજની સુખાકાંતે

યમરાજ અને યમી પિતૃઓને વિવિધ ગતિઓ આપે છે, પિતૃલોકમાં નિવાસ કરનાર યમરાજનાં દર્શન કરવા કુમાર નામનો એક ઋપિ જઈ પહોંચે છે. એ યમરાજને ગુરુપદે સ્થાપે છે. માટે એ કુમાર ‘યામાયન’ ગણ્યાય છે. નચિકેતા એનું પ્રસિદ્ધ નામ છે.

એના પિતાનું નામ વાજશ્રવા છે. પિતાની આજ્ઞા માથે ચડાવી, એ કુમાર નચિકેતા પિતૃલોકનાં દર્શન કરી દિવ્ય જ્ઞાન મેળવે છે. એની આર્થવાળી અનેરું માર્ગદર્શન કરાવે છે:

‘જેવી રીતે વૃક્ષવેલથી શોભતા શીતળ ઉપવનમાં પથિક પહેંચી જય અને અમ-સંતાપ દૂર કરે તેવું જ આ યમરાજનું વિશ્રામ સ્થાન છે; ત્યાં વૈવસ્વત યમ અન્ય દેવોની સાથે સુખે રહે છે

‘મારા પિતા પ્રભાયોના સ્વામી છે; એમના હૈથે કામના જગ્યા કેળે યમના સ્થાનમાં ધણ્ય પુરાતન પિતૃઓ નિવાસ કરે છે તેમની પાસે હું નિવાસ કરું.

‘પુરાતન પિતૃઓની સાથે હું નિવાસ કરું એ રીતની મારા પિતાએ જ ઈચ્છા કરી હતી; તેમાં એમની મતિ તો અધમ હતી, કારણું કે એમને મારે માટે અદૈખાઈ જગ્યા હતી. દ્રોપને કારણે કામના પણ દૂષિત થાય છે, એટલે એમણે મને દૂર રાખવાની ઈચ્છાથી જ આજા આપી હતી. હું જીવિત હોવા છતાં પિતાએ મને યમલોકમાં જવા કહ્યું; એમાં એમના મનના સંતાપ દેખાઈ આવે છે. પરંતુ પિતાની આજાને મેં માન્ય કરી અને મેં મૃત્યુલોકમાં જવાનો નિર્ણય કર્યો.’

આમ કુમાર નચિકેતા મનથી દઢ સંકદ્ય કરી પિતાના ઘેરથી ચાલી નીકળ્યો. ને યમલોકમાં યમરાજ પાસે પહેંચી ગયો.

એ મૃત્યુલોકનો કુમાર નીકર હતો, એને મૃત્યુનું રહસ્ય જણાવું હતું, મરણ પછી આત્માની ગતિ જગ્યાની હતી, વૈવસ્વત યમની પાસેથી આત્મવિદ્યા મેળવવી હતી. સર્વના સાક્ષી યમરાજે એ કુમારની જિજ્ઞાસા જગ્યા લીધી, પણ એ જિજ્ઞાસા સાચી છે કે જૂદી એ જણાવા યમરાજે એની પરીક્ષા કરી. એને અનેક પ્રલોબનો આપ્યાં, પણ કુમાર ચલિત થયો. નહિં.

સાચી ભૂખ લાગી હોય ત્યારે સોનાસહોર કશા કામમાં આવતી નથી. ભૂખ લાગે તેને અન્ન જ મીઠું લાગે છે. સાચી તરસ લાગી હોય તેને સોનાનો રસ પીવો ગમતો નથી; એને તો જલ મધુરું લાગે છે. એમ જ જે ને હૈથે જિજ્ઞાસા જગ્યા તેને દ્રાઈ પ્રલોબનો કાસ આવતાં નથી; એને શાંતિ આપનાર એક આત્મજ્ઞાન છે.

એ કુમારને પ્રલોબન બતાવતાં યમરાજે જણાવ્યું : ‘અહો કુમાર, તું મારી પાસે આવ્યો, હું તારી પર પ્રસન્ન થયો છું. મારે માટે દેવોના કારીગર ત્વણ્ટાએ એક નવો રથ તૈયાર કર્યો છે, જે આજ સુધી બનેલા રથો કરતાં જુદા જ પ્રકારનો છે. સાધારણું રથને ચર જોડેલાં હોય છે. પણ આ રથને એકેય ચુક નથી. હા, એ નવા બનેલા રથને એક ઈસ ધડવામાં આવે છે એ રથની ગતિ બધે હેકાણું અગ્નાધિત છે અને એ અત્યાર્ત તીવ્ર ગતિએ બધે જ ફરી આવે છે. મારી મનઃ-કામના પ્રમાણે એ રથની રચના થઈ છે. એટલે માનેને કે મનોરથ એ જ આ પ્રકારનો નવીન રથ છે. આ રથ અને એનાં સાધન બધી જ કાસનાઓ સફળ કરશે.’

યમરાજ ને રથનું વર્ણન કરતા હતા, તે કુમારની સમજણુમાં જીતરતું નહોટું, એને હૈયે ખીળું ઢાઈ કામના ન હતી. મૃત્યુલોક છોડી યમરાજ પાસે પહોંચી ગયા પછી એને ખીળું ઢાઈ ઈચ્છા જાગી નહોટી. એને અધિકારી ગણુને યમરાજ સમજની રહ્યા હતા:

‘અહો હે કુમાર, હું જે રથનું વર્ણન કરું છું તે રથ ખીને ઢાઈ નથી, પરંતુ તારું મન છે. એ મનોરથનો આશ્રય લઈને તું મારી પાસે આવી પહોંચ્યો છે. પૃથ્વી પર ને શાનીજનો છે, તેમણે પોતાની યુદ્ધિની શક્તિથી અંતરિક્ષમાં રહેલા યમલોકને જાણી લીધો છે, પરંતુ તેં સાહસ કરીને આ લોકની મુલાકાત લીધી છે. હવે હું મૃત્યુલોકમાં પાછો જે, તારા પિતાને સાંત્વન આપ અને મારી પાસેથી મેળવેલ રહ્યા જ્ઞાનની વાત કર, તેથી તારી પર તે પ્રસન્ન થશો.’

નચિક્કાતા અને યમરાજ બંને શિષ્ય અને ગુરુ મળે તે રીતે ભેગા થયા છે. એ બંનેના સંવાદ-પ્રશ્ન અને ઉત્તરની નોંધ કુમાર પોતે લે છે. કવિને હૈયે કાવ્ય સ્કુરે તેવા જ પ્રકારનું આ સંવાદ-સૂક્ત છે. આલોક પરલોક અને આવાગમન વિશે જાગતા પ્રશ્ન આ પ્રકારના છે:

‘લલા, આ કુમારને યમરાજની પાસે જવાની મતિ સુઝાડી ઢાણે ? એ કુમાર નેને સહારે યમલોક પહોંચી ગયો અને યમરાજની મુલાકાત લઈ મૃત્યુલોકમાંથી પિતાની પાસે પાછો આવ્યો, તે રથ કચા પ્રકારનો હતો ? એ કુમારે યમરાજની પાસેથી કૃયું રહ્યા રહ્યા જ્ઞાન મેળવી લીધું કે નેના આધારે એ યમલોકથી પાછો આવી શક્યો ?’

આ જતના પ્રશ્ન શું મૂર્ખીતા કે અજ્ઞાનને કારણે જીબા થયા છે કે પછી જ્ઞાન મેળવવાની ઢાઈ ભૂમિકા રજૂ થઈ છે ? ને પિતાએ ઈર્ષણે કારણે મોકદ્યો હોત તો પિતાનો હોષ ગણ્યાય. યમરાજને મળ્યા પછી કુમાર લોલને વશ થયો હોત તો એ પુત્રનો હોષ ગણ્યાય. યમરાજને કુમારનો અનાદર કર્યો હોત તો એ યમરાજનો હોષ ગણ્યાય.

નારે ના, આ ઘટના તો જ્ઞાનની ભૂમિકા દઢ કરવા માટે બનેલી છે :

‘હે કુમાર તું યમની પાસે જે પ્રકારે પિતાએ ઉપરેશ આપ્યો હતો તેમાં જ્ઞાન મેળવવાની પ્રેરણા હતી. એ જ રીતે યમરાજને કુમારને ઉત્તમ જ્ઞાન આપીને એને પિતાની પાસે મોકદ્યો. ત્યારે યમરાજની કૃપાથી પિતા તેને ભેટયા; એ તો યમરાજનું અનુદાન હતું.

ગુરુકુળમાં વિદ્યાર્થી રહે અને વિદ્યા મેળવી પિતાને ઘેર પાછો આવે ત્યારે જેમ વિદ્યાર્થી વિદ્યા અને કલાના તેજસી પ્રકાશી ભર્ટે તેમ જ એ કુમાર નચિકેતા યમરાજની પાસેથી રહ્યસ્ય વિદ્યા મેળવીને પિતાને ઘેર આવી પહેંચ્યો હતો.

યમલોક પુણ્યશાળી જનોને આનંદ આપનાર વિશ્રામસ્થાન છે. પાપી જનો એનાથી બધું પામે છે, પરંતુ જાની જનોએ યમલોક કે મૃત્યુની વાત સાંભળી ડરવાની જરૂર નથી, એ વિશે કુમાર જણાવે છે:

‘પુણ્યશાળી દેવોની ભાવનાથી જેની રચના થઈ છે, તેવું આ યમરાજનું સ્થાન કહેવાય છે. અહીં આનંદવિનોદ માટે દુંહુંલિઓના નાદ થાય છે. અને મીડી મધુરી વાણીની સ્તુતિઓ સંભળાય છે.’

યમરાજની મુલાકાત લઈ મૃત્યુલોકમાં પાછો આવનાર એ કુમાર નચિકેતાં છે, જેણે મૃત્યુ—યમરાજ પાસેથી ઉત્તમ જાન મેળવ્યું છે.

૮. અધ્યાંજલિ

એ ઋષિ હતા ખૃહૃદુકથ. આત્મજાની વામદેવના ગોત્રને એમણે ઉજ્જવળ કર્યું હતું. ઈદનો મહિમા જાણુતાં એમણે રહ્યસ્ય ઉકેલયું હતું :

‘હું ઈદ તમારી મહત્તમાનાં હું કીર્તન કરું છું. ભલા, પૂર્વના અનેક ઋષિઓ તમારો મહિમા પામી શક્યા નથી. તમારાં નામ અને કર્મ અનેક છે. એક વાત નક્કી છે કે તમારો ક્રોધ શત્રુ નથી અને તમે ક્રોધ યુદ્ધ ઘેલ્યાં નથી. પુરાણા ઋષિઓએ તમારાં પરાક્રમો અને યુદ્ધોનાં વર્ણનો કર્યાં છે, એ તો માયા છે, ઇપ્ક છે, ક્રોધ વાસ્તવિક ઘટના નથી.

‘હા, આકાશમાં રહેલા સૂર્યને જ્યોતિ તમે આપ્યાં. પાંચ મહાભૂતોનાં સર્જન તમે કર્યાં. ચૌદ લેાક, સાત પદીથો, તેત્રીસ દેવો, પાંચજનો વગેરેના વિલાગ તમે કર્યાં. દેશ અને કાળના ફેરફાર, ઋતુ ઋતુના ધર્મને માનવોના સ્વભાવો તમે ઘડચા.

‘હું ઈદ, ખીલ લેંકા ન જોઈ શકું, ન જાણું શકું, છતાં પણ વિરાટ શરીરે રહેલ આકાશમાંથી સર્વનાં સર્જન થયાં છે. એ આકાશ તમારું ગુલ્લા—રહ્યસ્યલયું નામ છે અને તેથી તમારાં ગુણ કર્મ થયેલાં છે.’

ઇદની કૃતિં ગાતા એ ઋષિએ દર્શન—વિવેક જાન મેળવી લીધું હતું. જીવન—વ્યવહારની અટપટી ગૂંચો ઉકેલવામાં ઋષિને વિવેક—જાન સહાય આપતું હતું.

એ ઋષિને પુત્ર હતો, તેનું નામ વાજ. માતાએ અતે પિતાએ ભૂખ અને તરસ વેળી પુત્રને અન્નરસથી પોણ્યો હતો. માતાએ દુઃખ વેળી પુત્રને ઉછેર્યો હતો.

પિતાએ કષ્ટ વેળી પુત્રને વિદ્યાનું દાન આપ્યું હતું. માતા અને પિતાનું એ જીવન હતું. એને દીર્ઘ જીવન ભગે અને કુલ-ગોત્રની સંતાનપરંપરાનાં રક્ષણ કરે એ ભાવના પિતાને હૈયે હતી.

પિતાની ઈચ્છા મનમાં રહી ગઈ અને પુત્રે વિદ્યાય લીધી. પોતાના શરીરના ભાગે ઉછેરેલા પુત્રને ભરણું પામેલો જોઈ માતા હૈયાક્ષાટ રડવા લાગી. પિતાને હૈયે શોક-સંતાપ જગ્યે. એ ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયા : ‘આવું કેમ બન્યું ? પિતાના જતા પહેલાં પુત્ર જય એ શી રીતે બને ?’

ऋષિને હૈયે વિવેક જગ્યે. જેનો ઉપાય આપણા હાથમાં ન હોય તેનો શોક કરવો જિથયા છે. એ પિતાએ હૈયું કઠણું કરી પુત્રના શરીરને ઉપાડ્યું, એને અર્દિનાં કર્યો અને શ્રદ્ધાભરી અંજલિ આપતાં એમણે સ્તુતિ કરી :

‘ઓ પ્રિય પુત્ર, તારા શરીરમાં જે અર્દિનો અંશ રહેલો છે, તે વિશ્વના મૂળ અર્દિનમાં મળો જાઓ. તારા શરીરમાં રહેલ પ્રાણુવાયુ તે અંતરિક્ષના વાયુમાં મળો જાઓ. અને શરીરમાં રહેલ ચેતન પુરુષ તે આકાશમાં રહેલ આદિત્ય પુરુષમાં મળો જાઓ. સૂર્યમંડળમાં રહેલ આદિત્ય પુરુષ દેવોના પરમ પિતા ગણ્યાય છે; એની સાથે તારો પ્રિય આત્મા જોડાઈ જય અને તારું કલ્યાણ થાય એમ હું ઈચ્છાં હું.

‘હે પ્રિય પુત્ર વાળ, તારા શરીરનો સ્થૂલ ભાગ પૃથ્વીનો બનેલો છે તેથી તારું શરીર એ પૃથ્વીની સાથે મળી જાઓ. તારા ડેઢ અંશનું પતન ન થાઓ. વિશ્વના દેવો અને સ્વર્ગમાં પ્રકાશતા સૂર્ય તારાં જ્યોતિને ધારણું કરવા માટે સુંનંદ છે, તેમાં તારા અંશ મળી જાઓ; તેથી તને સુખ શાંતિ પ્રાપ્ત થાઓ. અને અમારામાં સુખશાંતિ રહો.

‘હે વાળ, અન્ન અને રસમાં રહેલાં વાળ-પોષક તત્ત્વો તારા શરીરમાં રહેલાં છે એને કારણે તું વાળું હંદ્યપુષ્ટ છે. એ ઉપરાંત અર્દિન વાયુ સૂર્ય વગેરે દેવોનાં ચેતન તારા શરીરમાં પ્રવેશને રહેલાં હતાં એને કારણે તું સુંદર ચૈતન્યથી શોભી જિડે છે.

‘હે પ્રિય પુત્ર, જે વાણીની પ્રેરણાથી તે સ્તુતિની રચના કરી, તે મૂલ વાણીમાં તારી વાણી મળી જાઓ. તારાં મનને પ્રેરણું આપનાર આકાશમાં તારું મન મળી જાઓ. પૂર્વકાળથી ચાલ્યા આવતા અને જીવનને ધારણું કરતા સત્ય ધર્મનાં તે પાલન કર્યાં છે, તે પ્રેરક ધર્મમાં તારો ધર્મ મળી જાઓ, તારા જીવનને પ્રેરણું આપનારા દીક વગેરે દેવો અને આકાશમાં ઊગતા આદિત્યમાં તારા જીવાત્માનાં મિલન થાઓ.

‘હે પુત્ર, આપણા પિતૃઓએ પોતે દેવોનાં ઇપ ધારણુ કરીને પોતાના તજસ્વી અંશોને દેવોમાં મેળવી લીધા છે. તે જ શીતે તું એ પિતૃઓની સાથે દેવિપ બની જ અને તારા અંશોને મેળવી લો.’

પોતાના પ્રિય પુત્રને શ્રદ્ધાની અંજલિ આપતાં ઋષિ બૃહુદુક્થ મૃત પુત્રના જીવાત્માને ચૈતન્યસ્વરૂપ આદિત્યમાં એકરૂપ બની જીવાની પ્રેરણુા આપી રહ્યા છે. જેમ નદીની પેદે પાર જવા માટે યાત્રિકું સુંદર નાવનો ઉપયોગ કરે છે અને જેમ વ્યવહારું જનો સંસારનાં સંકટોને સારાં સાધનોથી તરી નથ્ય છે તેમ જ એ પિતા પુત્રના જીવાત્માને ચિર શાંતિ મળે એ માટે શ્રદ્ધાંજલિ આપી રહ્યા છે.

ऋષિ બૃહુદુક્થે શ્રદ્ધાભરી વાણીનો વ્યવહાર કરીને પોતાના પ્રિય પુત્રના શરીરના દ્વિત્ય અંશોને અને ચૈતન્ય આત્માને ઈંદ્ર વગેરે દેવોમાં અને સૂર્યમંડળમાં રહેલ ચૈતન્ય પુરુષમાં મેળવી લીધા હતા.

સાચે જ પોતાનાં પ્રિયજ્ઞન મરણ પામે ત્યારે સૌ જનો દુઃખી થધને રોકકળ કરી મૂકે છે, પરંતુ વિવેકીજનો પ્રિયજ્ઞનોને સુખ શાંતિ પ્રાપ્ત થાય તેવા ઉપાય વિચારે છે.

૬. મૃત્યુને પડકાર

ધક્ષવાઙુ વંશનો એ રાજ હતો અસમાતિ. એના રાજ્યના પુરોહિત હતા બંધુ અને બુખંધુ, શુતથંધુ અને વિપ્રથંધુ. અગસ્ત્ય મુનિની બહેન ગોપા એમની માતા હતી તેથી એ ચાર લાઈ ‘ગોપાયન’ નામે પ્રસિદ્ધ હતા.

રાજએ એક મહાયાગ કરવાનો વિચાર કર્યો. રાજપુરોહિતને સાથે લઈ એણે ખાંડવવનતમાં પડાવ નાખ્યો. યજ્ઞ માટે સાધન-સામગ્રી એકદી થવા લાગી. અરણ્યમાં વસતા ઋષિમુનિઓની યજનમાં વરણી કરવામાં આવી.

એ અરણ્યમાં અસુરો રહેતા હતા. કિલાત અને આકુલિ એમના પુરોહિત હતા. એમણે પોતાની વિદ્યા અને માયાથી રાજને વશ કરી લીધો. એ બંનેની સૂચના પ્રમાણે રાજ યજ્ઞ કરવા તૌયાર થયો. ગોપાયન લાઈએ એ અસુરોની માયાથી અંજયા નહિ.

એમની જદુઈ માયાથી રાજ તો પરાધીન બની ગયો હતો. એમની આંખોથી એ જેતો હતો. એણે પોતાના ચારેય પુરોહિતોનાં અપમાન કર્યાં અને એમને કાઢી મૂક્યા. રાજએ બંને અસુરોને પુરોહિત બનાવ્યા અને યજની શરદ્યાત કરી દીધી.

ગોપાયન લાઈએ ખાંડવ વન છાડી ચાલ્યા જતા હતા. તેમને અરણ્યવાસી ઋષિઓએ રોકચા. અસુરોના ત્રાસથી બચવા એમણે ઉપાય પૂછ્યો અને ગોપાયન લાઈએ અસુરોને દૂર કરવા માટેના યજનો પ્રયોગ બતાવ્યો. એ પ્રમાણે ઋષિઓએ યજનો પ્રારંભ કર્યો.

પેલા અસુર પુરોહિતોને એની ખબર મળી. રાજનો યજા અધ્યૂરો મૂકી એ બંને આ યજમાં વિધન નાખવા આવી પહેંચ્યા. એ બંને માયાવી હતા. એમણે કખૂતરનાં ઝપ લીધાં અને યજશાળામાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં સુખંધુ એકલો જ હતો, ખીજ લાઈઓ અને ઋષિઓ વનમાં ગયા હતો.

બંને કખૂતરોએ સુખંધુ પર આક્રમણ કર્યું, ચાંચના પ્રહારોથી અને પાંખોના જપાટાથી એમણે સુખંધુને મૂર્છિત કરી નાખ્યો અને એ માયાવી અસુરો ચાહ્યા ગયા. છાડી વારે ભાઈઓએ આવીને જેયું તો અર્દિનની પાસે સુખંધુ પડ્યો હતો. એના શરીરમાં ચેતન નહોતું. એના પ્રાણુ ચાહ્યા ગયા હતો. ભાઈની એ દશા જેઠ ગોપાયનો શોકમાં ગરકાવ થઈ ગયા.

એમની માતા ગોપાને ખબર પડી. એણે રાજ અસમાતિ પાસે જઈને ફરિયાદ કરી. રાજનો યજા અધ્યૂરો રહ્યો હતો, અસુરોના કપટની એને ખબર પડી ગઈ હતી. રાજને સાથે લઈ ગોપા યજશાળામાં આવી પહેંચી, જ્યાં સુખંધુનો અચેતન દેહ પડ્યો હતો.

રાજની સાથે અત્રિ ઋષિઓ આવ્યા હતા. તેમણે ગોપાયનોને ધીરજ આપી અને સુખંધુને જીવિત કરવા પ્રેરણા આપી. આ ગોપાયનો ઋષિઓ હતા, એમણે મંત્રની દિવ્ય શક્તિ મેળવી હતી. રાજએ આરંભેલા યજમાં ભાગ ન લઈ શકવાને કારણે સૌથી પહેલાં એમણે દ્વિતીની સ્તુતિ કરી :

‘હે દ્વિરાજ ઈદ, અમે ગોપાયનો રાજના પુરોહિતપદે યજના માર્ગને અનુસરતા હતા, પરંતુ અમોને એ માર્ગથી દૂર કરવામાં આવ્યા અને અમે આડે માર્ગ અટવાઈ પડ્યા, એનું કારણુ અસુરોની માયા છે. એ માયાને આપ દૂર કરો અને અમે સોમયાગ કરતા રાજના યજને મેળવી શકીએ. જે અર્દિન યજના વિસ્તાર કરે છે અને દ્વારાને બોલાવે છે તે અર્દિન અમને ફરીથી પ્રાપ્ત થાએા. એ જ રીતે સોમરાજનો કૃપા અમને પ્રાપ્ત થાએા.’

ઇદ અર્દિન અને સોમની સ્તુતિ કરવાથી ઋષિઓનાં મન શાંત થયાં, એમના ઉદ્દેગ શર્મી ગયા. એમણે સુખંધુનાં અંગો પર પોતાના ડ્રામળ હાથ ફેરવવા મંડયા અને તેઓ આવર્તન=સૂક્તનાં જ્યપ કરવા મંડયા; જેનાથી સ્થૂલ શરીરને છાડીને ચાહ્યા ગયેલા મનને પાછું બોલાવી શકાય. દ્વિતીયે પ્રાણુ અને સૂક્તમ શરીરની સાથે મન સ્થૂલ દેહને છાડીને પરલોક ચાહ્યું જય છે, તે મન કયા લોકમાં ગયું છે એની ખબર પડતી નથી. આ ઋષિઓ સુખંધુના મનને સંખોધન કરીને સ્તુતિ કરવા લાગ્યા :

‘સુખંધુ, હે ભાઈ, અમને છોડીને તારું મન દૂર ચાલી ગયું છે તેને અમે મૃત્યુલોકમાંથી અમારી પાસે બોલાવીએ છીએ. અમારી સાથે નિવાસ કરવા મનને જીવન મળે. અમે એને પાછું બોલાવીએ છીએ. દૂર દૂરના લેણ્ડામાં જ્યાં ટ્રેઈ ટેકાણે તારું મન ચાલી ગયું હોય ત્યાંથી એને પાછું બોલાવીએ છીએ.

‘હે સુખંધુ, ધમરાજનો એ ધમલોક છે, જે જીવનનું વિશ્રામ-સ્થાન છે. ત્યાં તારું મન પહોંચી ગયું હોય તો એને પાછું બોલાવીએ છીએ. એ જ રીતે એ ધુલોક કે પૃથ્વીલોક હોય, ચાર વિલાગ કે ચાર દિશાઓમાં વહેંચાયેલ ભૂમિ-લોક હોય, દૂર સમુદ્રનો પ્રદેશ હોય, અંતરિક્ષમાં ફેલાયેલ કિરણો હોય, આકાશમાં પ્રકાશતોં સૂર્ય હોય કે ઉખા હોય, જલ કે ઓષ્ઠધિઓ હોય, દૂર દૂર પર્વતોનાં શિખરો હોય, એ રીત વિવિધ લેણ્ડાની પારે રહેલા પ્રદેશો હોય કે ભૂત ભાવિ કાલ હોય, જ્યાં કયાંથ તારું મન ગયેલું હોય ત્યાંથી એને અમે પાછું બોલાવીએ છીએ. તમે ફરીથી જીવિત થાઓ.’

નેમ ગાઠ નિદ્રામાં વિલીન મન જન્મત દશામાં પાછું આવે છે; તેમ જ મૂર્ખદશામાં પડેલું મન પાછું આવે પરંતુ જે મૃત્યુ આવીને એને ઝડપી ગયું હોય તો એથી મુક્ત થવા માટે ઋષિઓ સ્તુતિ કરે છે:

‘હે પ્રભો, નિર્જિતિ-મૃત્યુ સર્વનો નાશ કરે છે. હવે તમારી કૃપા જગે તો ભાઈ સુખંધુને નવું જીવન મળી જય, એના પ્રાણુને હરનારી નિર્જિતિ હેવી એના પ્રાણ છોડી દૂરદૂર ચાલી જય. અમે એ નિર્જિતિની અનુકર્પા જગાડવા ગીત ગાઈએ અને લેટ-પૂજન આપોએ તેનો સ્વીકાર કરીને એ નિર્જિતિ દૂર ચાલી જય.

‘જીવનમાં રસ પૂરનાર હે સોમરાજ, તમે જીવનરસનાં દાન કરો છો. કૃપા કરી અમને મૃત્યુને અધીન ન કરશો અમારા જીવનને ઉંચે લઈ જતાં સૂર્યનાં અમે લાંબા કાળ સુધી દર્શન કરતા રહીએ ને રાતે ને દ્વિસે અમારી શક્તિઓને હરી લેતી જરા અને નિર્જિતિ અમારાથી દૂર રહો.

‘હે પ્રાણુદાત્રી હેવી અમારા શરીરમાં મનને ફરીથી રાખો હો. દીર્ઘ જીવન માટે અમારાં આયુને વધારો. સૂર્યના પ્રકાશમાં અમારાં જીવન મુક્તી હો ને અમારા શરીરનાં આયુ વધારો.

‘પૃથ્વી અમારામાં નવા પ્રાણુ પૂરે; એ જ રીતે ઘૌ-પિતા અને અંતરિક્ષના દૈવ અમારામાં પ્રાણુ પૂરો. રાજ સોમ અમારા શરીરને નવાં જીવન આપો. લેણ્ડાનાં લલાં-હિત કરનાર અને માનવને સારા માર્ગ દ્વારનાર-સ્વસ્તિ અમને દૈવ પૂર્પા તરફથી મળી રહો.’

એ ઋષિઓએ મનને પાછું બોલાવવા મન આવતીન સૂક્ત ગાયું અને નિર્જાતિ. દેવીની અનુકંપા જગાડવા સ્તુતિ કરી. ઋષિઓની એ મંત્રની વાણી ધારી અસર કરી રહી હતી. સુખંધુના શરીરનું હળનયલન બંધ થઈ ગયું હતું. એના પ્રાણું ચાલ્યા ગયા હતા. તે શરીરમાં ચેતન આવતું હોય એ પ્રકારની આશા જન્મી હતી.

ગોપાયન ઋષિઓ અને ગોપા સુખંધુને જીવતો જોવા આતુર હતાં. એમણે રાજ અસમાતિની સામે જોયું. એને હૈયે શોક જગયો હતો. પુરોહિતના ભરણુમાં એ નિમિત્ત બન્યો હતો. એને પોતાની ભૂલ સમંજસ્ય હતી. એના હૈયામાં સહાતુ-ભૂતિ જગી હતી. એ જોતાં ઋષિઓએ સ્નેહભાવે જણ્ણાંયુઃ:

‘હે રાજન અમે યજનાં કાર્ય કરવા તમારી સાથે ખાંડવવનના આ જનપદમાં આવીને રહ્યા હતા. આપ સમર્થ રાજ છો. અમે આપને નમસ્કાર કરીએ છીએ. તમે શત્રુઓનો નાશ કરનારા અને સ્નેહીજનોનાં હિત કરનારા છો.’

‘હે દેવરાજ ઈંદ્ર આકાશમાં તમે જેમ સૂર્યની સ્થાપના કરી છે તે જ રીતે અમ પ્રભુજનોના વિજય માટે રાજ અસમાતિને બુળ આપો.’

અગસ્ત્યની બહેન ગોપાએ પણ રાજની સ્તુતિ કરી. રાજ અસમાતિ તથા રાજ થયો. એની સાથે આવેલ અત્રિ ઋષિઓએ યજશાળામાં વિરાજતા અર્થિન. નારાયણની સ્તુતિ કરી. ગોપાયનોએ તેમાં સૂર પુરાયો, એથી પ્રસન્ન થયેલ. અર્થિન હાજર થયા:

‘તમે ભાગ્યશાળી છો. સુખંધુનો જીવાત્મા પાછો આવ્યો છે. યજશાળાની અંદર. મેં એનાં રક્ષણુ કર્યાં છે, તમે એને બોલાવો, એ ઇરીથી જીવી જશો.’ ઋષિઓને શુલાશિષ આપી અમિહેવ અદ્વય થયા. ગોપાયનો એ સુખંધુના શરીરનો સ્પર્શ કરી એના જીવાત્માનું આવાહન કરવા લાગ્યા: ‘હે સુખંધુ આ સમયે અમિહેવ તમારાં માતા છે, અને એ જ તમારા પિતા છે, કારણું કે એમણે તમારાં રક્ષણુ કર્યાં છે.. અને તમે ઇરીથી જીવન મેળવો એમ એ જણ્ણાંવી રહ્યા છો..’

‘અમિશાળામાં તમારું શરીર સુરક્ષિત છે, તેમાં તમે પ્રવેશ કરો, કારણું કે એને છોડીને તમે દૂર ચાલ્યા ગયા હતા. જેમ દોરકું રથને બાંધી રાખ્યો છે; તેમ જ અમિએ તમારા જીવને બાંધી રાખ્યો છે. મૃત્યુ તમારાથી દૂર રહો, જીવન. તમારી પાસે આવો. તમે મંગલમય હો. જેમ પૃથ્વી વિશાળ વૃક્ષોને ધારણુ કરે છે; તેમ જ અમિ તમારા પ્રાણુને ધારણુ કરે છે.

‘તમે યમરાજના વૈવસ્વત સ્થાનમાં વિશ્રાંતિ લેવા પહોંચ્યો ગયા હતા. ત્યાંથી તમારાં મનને અમે પાછું ખોલાવી લાગ્યા છીએ. મૃત્યુ તમારાથી દૂર થયું છે. તમે જીવન પ્રાપ્ત કર્યું છે. વાયુ જેમ બધે સંચાર કરે, સૂર્ય જેમ આકાશમાં પ્રકાશ પાથરે અને ગાયો જેમ ઘૂંઘા પ્રમાણે દૂધ આપે તેમ જ પરોપકાર કરવા માટે તમને નવાં જીવન મળી રહ્યાં છે. ને તમારાં પાપ દૂર થયાં છે.’

સુખંધુના શરીરમાં જીવનો પ્રવેશ થયો; એની સાથે જ પ્રાણુનો સંચાર થયો. શરીરમાં ચેતન ઓંબું, સુખ પર પ્રસન્નતા જગ્યા. એ જોઈ ઋષિઓ કહેવા લાગ્યા:

‘હે સુખંધુ, અમે તમારા શરીરનો સ્પર્શ કરીએ છીએ. અમારા આ હાથ લાગ્યશાળી છે. તમારા શરીરમાં ચેતનનો સંચાર થતાં અમે વિશેષ આનંદ પામીએ છીએ. જેમ જડીભુટી સુંધતાં મરેલો માણુસ જીવતો થાય તેમ જ અમારા હાથના સ્પર્શથી તમે જીવિત થયા છો. તમને જોઈને અમે રાજ થયા છીએ. અમારો સ્પર્શ તમારા જીવન માટે મંગલકારી હો.’

ગાઠ નિદ્રામાં સૂતેલો માનવી જગે, તે રીતે સુખંધુ જગ્યા ગયો હતો. એણે ઋષિઓને પ્રાણામ કર્યા. ગોપાયન બંધુએ અને ગોપા સુખંધુને લેટીને ખૂણ જ પ્રસન્ન થયાં.

૩૩

નારી તું નારાયણી

૧ ગ્રેમાળ પુત્રવધૂ

એ વસુક અદ્ભુત ઋષિ છે. આદિ પ્રભપતિ એના પિતા છે. એણે દેવરાજ ધીદને પિતૃપદે પસંદ કર્યા છે; એટલું જ નહિ, ‘આતમા તો પુત્ર નામે છે.’ એ રીતે પિતા અને પુત્ર એક જ આત્માનાં સ્વરૂપ છે, એ ભાવનાં દર્શાન કરીને આ ઋષિ પ્રકૃતિમાં રહેલ ચેતન પુરુષને જુએ છે.

એક આદિ પુરુષ છે; એ નિર્ગુણ છે, નિરાકાર છે; એનો પુત્ર સગુણ પુરુષ છે, જેને પ્રકૃતિ પસંદ કરે છે, એ પુરુષ અને પ્રકૃતિના સુયોગથી સર્જન થાય છે. પુરુષ પુત્રરૂપ હોય તો પ્રકૃતિ પુત્રવધૂ બને ને?

ઋષિએ જે મૂલ તત્ત્વની એકતા અનુભવી છે અને એ સાથે પ્રકૃતિ પુરુષની વિવિધતા નીરખી છે તેને કાવ્યમાં આલેખે છે:

‘હે મૂલ પુરુષ ધીદ, તું સાચે જ સૌથી પહેલાં પ્રકૃત થયો છે, તું જ સ્ફુર્ણિનાં સર્જન કરે છે. તું જ વિવિધ જીવનનો વિસ્તાર કરે છે, તું તો પુરાતન પુરુષ છે, તારાથી પર-અંષે ડોઈ નથી.

‘હે ધીદ, તું કારણ ઇપ છે, પ્રકૃતિ તારામાં વિલીન છે. સગુણૂરૂપે તું ખીજું રૂપ લે છે ત્યારે પ્રકૃતિ એનો સહવાસ સાધે છે. પ્રકૃતિ પોતે આંખ વિનાની છે, આંધળી છે, જડ છે. ચેતન પુરુષ એને પસંદ કરે છે કે પણી પ્રકૃતિ એને પસંદ કરે છે એ તો ડોણું જાણો?’

‘આ લોકમાં એ નારી ડોણું છે, જે કામના સેવતા પુરુષને વશ રહે છે? સાચે જ એ કલ્યાણી નારી છે, જેણે સ્વરૂપરમાં પતિનાં વરણ કર્યાં છે, પતિને જીવનનો સખા બનાવ્યો છે.

‘ધીદ કહો કે પ્રભપતિ, એ સ્ફુર્ણિના આદિ સર્જક પિતા છે. એણે સાત ઋષિઓ, આઠ મુનિઓ, નવ લૂણુઓ, દશ અંગિરાઓ વગેરેનાં સર્જન કર્યાં છે.

જેમાં વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર બાળભિલ્ય કપિલ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય ઋષિ મુનિઓ છે.

‘અન્તરાત્મનું, તું જ ઈદ્ર છે, તું જ આદિત્ય છે, સૃષ્ટિનાં વૃક્ષો વૃક્ષો ને વને વને તારાં વિવિધ રૂપ જોવાને મળે છે. એ પ્રકૃતિ ચેતનની સાથે જીવનની શરૂઆત કરે છે.’

ऋષિ વસુક પુરુષ અને પ્રકૃતિનાં દર્શન કરી જીવનને આનંદરૂપ જીએ છે. એને હૈએ આત્માની એકતા જાગી છે અને એ જીવનને ધર્મરૂપ ગણે છે. આત્મ-પુરુષનું યજન કરવું એના જીવનનું દર્શન છે.

એ ઋષિ વિદ્યા મેળવી આત્મજ્ઞાની બન્ધા હતા, હવે એમને જીવનનાં દર્શન કરવાં હતાં. એમાં સાથ આપનારી પ્રેમાળ પત્ની એમને મળી ગઈ અને એમનો સંસારબ્યવહાર મધુર બની ગયો.

એ ઋષિને આંગણે કામદુધા ગાય હતી. એમના સંસારમાં કામદુધા નારી હતી અને એમના કંઠમાં કામદુધા વાણી હતી. ધનસાધનથી સમૃદ્ધ બનેલ વસુક. ઋષિએ સોમયાગ કરવાની ભાવના સેવી. જીંચા કો' પર્વત પરથી સોમવેલ આવી પહોંચી. યજમાન અને યજમાનપત્નીએ સોમરસ તૈયાર કર્યા અને પવમાન સોમનાં પાન કરવા એક એક દેવને આવાહન આપી આસન પર બિરાજમાન કરાવ્યા. સોમયાગના મુખ્ય દેવ ઈદ્ર છે. સોમ તૈયાર થવા માટે, પવમાન પવિત્ર થતાં અહોપાત્રમાં ભરાવા માટે કે દેવરાજ ઈદ્ર આવાહન મળતાં હાજર થાય. ખીજ દેવો એમની સાથે આવી પહોંચે.

અહીં દેવરાજ ઈદ્ર હાજરે ન થયા. ખીજ બધા દેવ આવી પહોંચ્યા. યજમાન એમને સોમરસ પીરસવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં એ પત્નીએ મધુર વાણીથી જણ્ણાયુઃ:

‘સ્વામીનાથ, બધા જ દેવ આવી પહોંચ્યા, ખરું ને ?’

‘હા દેવી, આપણે વિશ્વેદેવાને આવાહન આપ્યાં ને સૌ આવી ગયાં.’

‘પણ, એ દેવોના રાજ મહારાજ ઈદ્ર કચાં છે ? એમને શું આપે આવાહન મોકલ્યાં નથી ?’

‘દેવ ઈદ્ર મારા પિતા ગણ્ણાય. પુત્ર ને પિતામાં મને કોઈ લેદ દેખાતા નથો. મારી હાજરી એ પિતાની હાજરી ગણ્ણાય.’

‘તમારી વાત સાચી છે; તમારા તે પિતા, પણ મારા તો સસરા ને ? મારે શું ઈદ્ર ગણીને તમારાં પૂજન કરવાં ?’

‘એ વિચારવા જેવું. આત્મભાવે મને પિતા પુત્ર જુદા ન લાગ્યા; એટલે મેં પિતાને આવાહન આપ્યાં નહિં’

‘જો જ આત્મભાવે વિશ્વેદેવો પણ કચાં જુદા છે? આત્માનાં યજન કરેાં ત્યારે કાઈને આવાહન ન આપો. તમારે આંગણે આજે સોમયાગ શરૂ થયા છે. ત્યાં ખીંડન હેવ આવે અને શું મારા સસરા જ ન આવે? તો સોમયાગની શોભા શી?’

‘હું ભૂલ્યો હેવી, હવે શું થાય? હેવો બધા જ આવી ગયા; હવે દેવરાજ ઈંદ્રને બોલાવું તો મારી ભૂલ નહિં ગણ્યાય?’

‘પિતા પુત્રને ક્ષમા આપશો. મારા સસરા આવે અને સોમરસનાં પાન કરે, સારી રીતે ખાનપાન મેળવી રાજ થઈ કરી સ્વર્ગમાં પદ્ધારે. તમે આવાહન આપો.’

જ્યાં ઝડપિંચો આવાહન આપવાની કાગના સેવી કે દેવરાજ ઈંદ્ર આવી પડ્યોંચ્યા. એ પ્રસન્ન થતા મધુર વાણીએ બોલી જિક્કા :

‘પુત્ર વસ્તુક, પ્રેમાળ પુત્રવધૂ, સોમયાગ મને વિશેષ પ્રિય છે. મારો પુત્ર સોમયાગ કરે અને મારી હાજરી ન હોય એ કેમ બને? પરંતુ મારે તમારી પરીક્ષા કરવી હતી, હું તમારી પાસે જ હતો ને તમારો સંવાદ મેં સાંભળી લીધેલે છે. તમારો સોમયાગ સક્ષમ થાઓ.’

એ ઝડપિની પત્નીએ સસરાને સોમરસનાં પાન કરાયાં અને પ્રેમાળ પુત્રવધૂને શુભાશિષ આપી દેવરાજે વિદ્યાય લીધી.

૨. જુગારીની નારી

‘જુઘો, જુઘો, મારા હાથમાં રમતા આ પાસા ઢેવા તો ચમકદાર છે. હા, એને આંખો નથી, પણ ભલભલા આંખોવાળા માનવીએને આંધળા બનાવી હે છે; એને કારણે તો એ પાસાને ‘અક્ષ’ કહે છે. હાજી, એ અક્ષને હાથ નથી, તો પણ જ્યારે મારા હાથમાં રમવા માંડે છે અને પાસા નીચે ફેંકવામાં આવે છે ત્યારે ભલભલાના હાથ હેડા પાડી હે છે. સામાવાળાને હરાવવામાં એ એક્કા છે.

‘એ પાસા—અક્ષને પગલે પગલે મારો વિજય થાય છે. અરે હા, પેલા દેવરાજ ઈંદ્ર છે ને? એમને સોમ કેટલો પ્રિય મધુરો લાગે છે. એનું કારણું તમે જાણો છો? એ સોમરસ ચમકીલો છે તેટલા જ ચમકીલા મારા અક્ષ છે. બંનેના જન્મ મુંજવાન પર્વત પર થયા છે. એને કારણે હેવ રાજ થાય. મારા હેવ તો અક્ષ અને એની આંખે નાચનાર હુંય હેવ, ઈંદ્ર નાચે એમ ધર્દિયો નાચે.’

ચોપાટ ખેલતો જુગારી ભસ્તીમાં આવી ગયો હતો. પાસા જેતો જય, હાથમાં રમાડતો જય અને ધાર્યા દાવ પાડતો જય. વિજયના મદમાં આવી એ પાસાનો મહિમા ગતો હતો.

‘અહ્યા જુગારી, તને પાસા પર આટલો પ્રેમ જગયો છે શું ? તારી નારીને ભૂલી ગયો ? તારા સગાવહાલાંને વીસરી ગયો ? લોકલાજ પણ જતી કરી ? તને કરું લાગતું નથી ?’

એ જુગારીનો હિતસ્વી મિત્ર એને પૂછી રહ્યો હતો. એ મિત્રની મશકરી કરતો હસતાં હસતાં, તને જણાવી રહ્યો હતો:

‘અરે ભલા ભાઈ, મારી નારીને તો બાળ જીતીને ધન આપું એઠલે રાજ રાજ. એને હુંથે કાધ જગતો નથી. હું જુગારી છું, એ કારણે એને લાજ શરમ પણ નથી. એનો સાથ છે ત્યારે તો હું ખેલમાં જીતી જઉં છું. હા, હું બાળ હારી જઉં એ એને ન ગમે, હોં ?’

‘ભલા માણુસ, બાળ હારે ત્યારે તારી શી દશા થાય છે એ તું જણે છે ? તારી નારી ના બોલે, પણ એની ભાતા તો તને ભાંડવા માંડે; પછી તો નારીય તારી નિંદા કરવા લાગે. પછી તો પાસાય તને ચુખ ન આપે.’

‘એ માનવા હું તૈયાર નથી. બાળ જીતું ને નારી સાથ આપે તો બાળ હારી ગયા પછી એ મને સાથ ન આપે ? એ બાળ હારી જવાય ને જરૂર પડ્યે મારું બધું ધન હોડમાં મૂકી દઉં. ભલા, નારીને પણ હોડમાં મૂકતાં મને સંકોચ ન થાય. મારું જીવન હારી જઉં, પણ પાસા ખેળવાનું ન છાડું, એ તો મારા માનિતા હેવ છે.’

જુગારી જુતે ત્યારે બધા સાથ આપે. એ હારવા માંડે ત્યારે એની પાસેથા બધા ખસી જય. જુગારી હાર્યો હોય, હેવું માથે ચડયું હોય, રાજસેવક આવીને એને પકડે, ત્યારે એને ક્રાઈ છોડાવવા ન જય. એનાં સંબંધી આધા જતા રહે, પિતા ને ભાઈ પણ સંબંધ છાડી હે.

જુગારીની નારી કદ્યપાંત કરવા માંડે. એનું સર્વસ્વ લૂંટાઈ જય છતાં જુગારીને કરું ન લાગે. પાસા ખેલવાનું એ છાડી ન શકે. સાધારણ માણુસ તો શું, ભલભલા સમજુ જનો અને રાન્યો મહારાન્યો પાસા અને ચોપાટ જેતાં ભાન ભૂલી જય. એ ચોપાટની પૂજ કરે, પાસાને હાથ જોડે, ભલભલાના ગર્વ અને અલિમાન છૂટી જય, પણ અક્ષની પકડ છૂટે નહિં.

આમ એ જુગારી હારી બેઠો હોય, એની દશા બગડી હોય, એની નારી વખ્તાભૂષણું વિનાની લિખારી જેવી લાગે ને ખીજ માણસેની નારીઓ સજધજથઈને શાણુગાર સળુને કૃવા નીકળી હોય ત્યારે એ જુગારીને હૈયે તાપ જગે, સંતાપ જગે. પસ્તાવો કરતા એ જુગારીને બોધ આપ્તાં ઋષિ જણુવે છે :

‘ભાઈ જુગારી, પાસાથી જુગટું ખેલવાનું બંધ કરી હે. એતીનો ધંધો રાડું કરી હે. એનાથી તને ધન સાધન મળશે. એ લલે થોડાં હશે, પણ એ આવકથી તને સતોષ થશે, તારે હૈયે શાંતિ જગશે, તારી નારીને રડવું નહિ પડે, તારે આંગણે ગાયો બંધાશે, ઝૂરજ સદા તપતો રહીને તારા ઉદ્ઘયમાં સાથ આપશે.’

અક્ષસૂક્ત ગાનારા ઋષિ છે કવષ ઔલૂપ. એની માતા ઈલૃપાનો એ પુત્ર મંત્રદષ્ટા છે. જુગારીની નારીની અવદશા જેઠ એને હૈયે અનુકર્પા જગે છે. એ જુગારીને જુગટાના વ્યસનમાંથી છોડાવે છે, અને એતીના ધંધામાં જોડી એનો ઉદ્ધાર કરે છે.

૩. કાચાકદ્વા

ધોષા રાજકુમારી હતી. એના પિતા કક્ષીવાન મંત્રદષ્ટા હતા. ચંદ્રની કલા વધે તે રીતે ધોષા વધતી હતી. રાજભવનમાં એ જિછરીને મોટી થઈ અને એણે યૌવનમાં પ્રવેશ કર્યો. મન ચંચળ બનીને અવનવા મનોરથ સેવતું હતું, પણ મનની સાથે તનના મેળ જમતા નહોતા.

ધોષાના અંગ પર ડોઢનું ચાંદું દેખાયું ને દિવસે દિવસે એ વધતું ચાલ્યું. કાચાના એ કલંકને દૂર કરવા અનેક ઔષધ-ઉપચાર કરવામાં આવ્યા, પરંતુ બધાજ ઈલાજે નકામા ગયા. ડોઢના ડાધ વધતા જ ચાલ્યા ને રાજકુમારી ધોષા કદર્ષપી બનતી ચાલી.

ધોષા ગુણ્ણિયલ હતી, મધુરભાષિણી હતી, કલામાં પ્રવીણ હતી, વિદ્યાને વિનયથી શોભતી હતી, પણ એક જ દોષ એના જીવનમાં આડે આવીને જિલો હતો. એને કારણે ધોષાને ડોઈ પરણ્યું નહિ.

ધોષાએ મનને મનાવી લીચું હતું. બાળપણુમાં એણે પોતાના દાદા દીર્ઘતમાં ઋષિને જ્ઞાયા હતા. એ અંધ હતા. એમના જોળામાં એ ખેલતી નાચતી ને ઝૂદ્યા. દાદા રાજ રાજ થઈ જતા હતા. આંખે અંધાપો હોવા જતાં ઋષિએ જીવનને ખીલાયું હતું, એ ધોષાએ જ્ઞાયું હતું.

જીવનભર હસતા ને ખેલતા દાદાએ વિદાય લીધી એ પણું ઘોષાએ જેયું હતું. પિતાના શરીરે ઘડપણુંની રેખાઓ હેખાવા લાગી. પુત્રને રાજ્ય સોંપી રાજ્યએ વનમાં પ્રવેશ કર્યો. આશ્રમમાં ઘોષા પણું સાથે રહેવા લાગી.

એના પર પિતાની અનુકંપા પૂરેપૂરી હતી. એને ડ્રાઇ વાતે એછું આવે એવું એ વાળું કે વર્તનમાં આવવા હેતા નહિ. એ ઋષિએ અશ્વિનીકુમારેની સ્તુતિ કરી અને તન મનનાં આરોગ્ય મેળવી લીધાં. અશ્વિનથી તપીને સોનું શુદ્ધ થાય તે રીતે તપ તપીને ઋષિએ પોતાની કાયાને કંચન જેવી બનાવી દીધી.

ઘોષાના શરીરે પણું ઘડપણુંની રેખાઓ જણાવા લાગી. શરીર બેઠોળ હતું. વધારે બેઠોળ બનીને બિહામણું લાગતું હતું. એને જેતાં નાનાં બાળક ગલરાઈ જતાં, હરણું ને મૃગલાં એનાથી દૂર ભાગતાં. આખી કુદરત જણે કે એનો તિરસ્કાર કરી રહી હતી. એને માટે એ સ્થિતિ અસાધ્ય હતી. એ એકલી અટૂલી બની રહી હતી. એ કુમારી હતી, અલવાદિની હતી. એણે પિતાની પાસેથી વિદ્યા મેળવી હતી. એને હૈયે દિવ્ય મંત્ર જગતા હતા. દેવાના વૈદ્ય અશ્વિનીકુમાર એને યાદ આવ્યા અને એણે સ્તુતિ કરવા માંડી :

‘હે અશ્વિનીકુમાર, આપ બંને રથમાં બેસીને સવાર થતાં યજમાનની પાસે પહેંચી જાયો છો અને એની કામના પૂર્ણ કરો છો. ભલા, આપનો સમય કેવી રીતે ચાલ્યો જય છે? રાત ને દિવસ, પક્ષ ને માસ, ઋતુ ને વર્ષ ચાલ્યાં જય છે. મારે હૈયે તો વેદના જગે છો.

‘કૃપાળુ હેવ, મારી પર કરુણા વરસાવો; મારી વાંણી મધુર હો, મારા મનોરથ પૂર્ણ હો, મારાં કાર્યો સફળ હો, મારું જીવન ધન્ય બનો.

‘લગવન, આપે તો અનેક ઉપકાર કર્યા છો. આપે વૃદ્ધ કવિને નવાં જીવન આપ્યાં, વિરસ્પલાને લોઢાના પગ આપ્યા, પુરુમિત્રની કન્યા કર્મધૂને મનગમતો પતિ વિમદ આપ્યો. અત્રિ ઋષિને બંધનથા છોડાવ્યા, વાશ્રિમતીને ગર્ભની વેદનામાંથી મુક્ત કરી, કુત્સને વિજય અપાવ્યો. એવાં તો અનેક પરોપકારનાં કાર્ય આપે કર્યાં છો.’

ઘોષાની સ્તુતિ સાંલળી અશ્વિનીકુમાર પ્રસન્ન થયા. એમણે હાજર થઈ જર્જર કાયા પર મધુર વરદ હાથ ઝેરની જણાવ્યું :

‘પુત્રી ઘોષા, તેં અમને શા માટે યાદ કર્યા? ભલા! તારા મનમાં શી કામના છે?’

ધોષાની કાયા અપંગ હતી, બેડાળ હતી. એણે અધિની કુમારેનાં ચરણોમાં પૈતાની કાયા ઢાળી દીધીને હાથ જોડી એ કહેવા લાગી :

‘ઓ કૃપાળુ દેવ, તમે પાંગળા અને પતિત જનોના ઉદ્ધારક છો. શરણું આવેલ અનાથના રક્ષક છો, નેત્રડીન અને બ્લંડીન જનોના તારક છો. હું અલાગિની છું. મારે કોઈ લાઈ નથી, કોઈ સ્નેહીજન નથી; હું એકલી છું, અટૂલી છું. જીવનનો કોઈ સહારો નથી; એકમાત્ર તમારી સહાય છે. તમારે શરણું આવી છું.’

‘કુમારો ધોષા તારી શી ઈચ્છા છે, કહે.’

‘લગ્વન, આપ બંને દેવોના વૈદ્ય છો. કોઈ કારીગર જીર્ણ રથનો ઉદ્ધાર કરે તેમ જ આપે જીવનની જીર્ણ કાયાને બદલી નાખી હતી. કાયાકલ્પ કરી દીધો હતો. મારો આ જીર્ણશીર્ણ કાયા પર અમી વરસાવો. આપ કૃપા કરો.

‘ઓ ધોષા તારું જીવન નિર્મણ છે. તારી ભાવના શુદ્ધ છે. તે તપ ત્રણ કરીને કાયાને કુળવી છે. તારી કાયાના દોષ છુટશે. આ કાયાનો કલ્પ થશે. સાપ કંચળી ઉતારે તેમ જ જીર્ણ શીર્ણ કાયા દૂર થશે. તારી કાયા કંચન બુનશે.’

‘કૃપાળુ દેવ મારી પર દ્યા કરો. કાયાનો કલ્પ થશે. ત્યારે જીવનતું શું? નારીના જીવનની સફળતાનું શું?’ ધોષા લંઘતી હતી.

‘ઓ સુલગે, તારાં લાગ્ય ખૂલી ગયાં છે. તારે આંગણે જુવાન નર આવી પહેંચશે; એનું નામ અર્જુન, એનાથી તને પુત્ર થશે, જે મંત્રદ્રષ્ટા સુહુસ્ત્ય તારા નામને અમર કરશે.’

ધોષાની કાયાનો કલ્પ કરી અધિની કુમારો ચાલી ગયા. રાજકુમારી નવા જીવનને આંગણે આવીને જિલ્લી રહી. યૌવન એના શરીર પર દીપવા લાગ્યું. મંગલ શરણુંઓ ખજવા લાગી.

ऋષિ કક્ષીવાનના આશ્રમને આંગણે મંડપ રોપાયા. ઋષિ અર્જુન આવી પહેંચ્યા. એમના હાથમાં રાજકુંવરી ધોષાનાં દાન કરી ઋષિ વિશેષ સંકળ થયા. ધોષા અને અર્જુનનાં જીવનમાંગહ્ય શરૂ થયાં.

(૪) વીર પુત્રની કામના

એ હતી અસુર કન્યા, નામ એનું વિકુંઠ. વિદ્યકર્મા પ્રજપતિને એણે પસંદ કર્યા. વિકુંઠ અતે પ્રજપતિનાં લગ્ન થવાથી દેવ અને અસુર બંને એક થયા. આ જોઈ ઋષિઓ પ્રસન્ન થયા.

એ ઋષિઓમાં એક ઋપિ હતા, સપ્તગુ; પ્રજ્ઞપતિના એ મિત્ર હતા. વિકુંઠા ધર આંગણે એમનાં પૂજન કરતી અને આદર બતાવતી. પ્રજ્ઞપતિની સાથે બેઠેલા ઋષિને જેઈ વિકુંઠાએ નમ્રતાથી જણાવ્યુઃ:

‘લગ્વન, મારે હેયે એક મનોરથ જાગ્યો છે’.

‘જણાવો હેવી કઈ કામના તમારે હેયે જગ્યી છે’? પ્રજ્ઞપતિએ ઉમળકાથી પૂછ્યું, ‘એનો ઉપાય આપણા ઋષિ બતાવશો.’

સપ્તગુ બંનેના હૃદ્યભાવ સમજ ગયા. એમણે જણાવ્યુઃ:

‘તમારા બંનેના મિલન સૌને શાંતિ આપે છે. વિકુંઠાની કામના પણ જગતના કલ્યાણ માટે જ હશે ને?’

‘ઋષિવર હેવો અને અસુરો એકજ પ્રજ્ઞપતિના પુત્ર છે. પરંતુ ગુણુ સ્વભાવ જુદા હેવાથી બંનેના માર્ગ બદ્ધાદ્ય ગયા છે. એ બંનેને માર્ગદર્શિન આપે અને સૌનાં કલ્યાણ સાધે, એવો વીર પુત્ર મારે ફૂઝે પાડે એવી કામના જગ્યી છે.’

‘તમારી કામના જિંચી છે. એને સક્ષળ કરવા ઉત્તમ સાધન જોઈએ. તપ અને પ્રત કરીને તમારી કાયાને શુદ્ધ બનાવની જોઈએ.’

‘આપ બતાવશો તે પ્રમાણે પ્રત કરવા હું તેથાર છુ’; ઋષિએ કાયાની શુદ્ધિ માટે ચાંદ્રાયણ પ્રત કરવા જણાવ્યું અને મનના ભાવ જગે એ માટે ઈંદ્રની સ્તુતિ સંભળાવીઃ

‘હે ઈંદ્ર, ઋષિઓ તમારી સ્તુતિ કરે છે, હેવો તમારો આદર રાખે છે. અને અસુરો તમને નમે છે. તમે બધા લોકોનાં સંકર દૂર કરો છો. તમારો યશ સમુદ્રોની પારે પહોંચી ગયો છો. તમને બધા લોક પસંદ કરે છો.’

‘હું અંગિરા ગોત્રનો ઋષિ સપ્તગુ જીવ હેવોમાં એષ અને ઋષિઓને પૂજ્ય ઈંદ્રને નમસ્કાર કરું છું. એ અમારી કામના પૂરી કરો. એ અમને ઉત્તમ પ્રજ્ઞ અને સાધન આપો.’

તપથી પવિત્ર થયેલ વિકુંઠાએ ઈંદ્રની પ્રતિમાને પોતાના હૃદ્યમાં આંકી દીધી. ઈંદ્રનાં ડ્રિપ, ગુણુ, નામ, આકાર એની આંખમાં વસી ગયાં. ઈંદ્ર નેવા વીર અને બુદ્ધિશાળી અને સુંદર પુત્રની ભાવનાએ એનાં તન અને મન વિશેપ શુદ્ધ બનાવ્યાં હતાં. એના તપથી ઈંદ્ર પ્રસન્ન થયા. એ જેતે હાજર થયા.

‘માતા વિકુંઠા, હું તમારી પર પ્રસન્ન છું. તમારી કામના શું છે?’

‘ભગવન ઈંદ્ર, તમે અંતર્યામી છો. મારા હૈયાની કામના તમે જણો છો. તમારી પ્રતિમાએ મારા હૃદ્યને જુતી લીધું છે. તમારા જેવા શરનીર પરાક્રમી પ્રાર્થ અને પરોપકારી પુત્ર મારે જોઈએ છે.’

‘તથાસ્તુ’ કહીને દેવરાજ ઈંદ્રે વિજાય લીધી. વિકુંઠાએ વત પૂરાં કર્યાં. ઋપિએ અને શુલ્ભાશિપ આપ્યાં. પ્રનપત્રિએ એનાં આદર કર્યાં.

ઈંદ્ર પોતાના જેવા જ પુરુષને શોધવા નીકળી પડ્યા. દેવો સુંદર હતા, બુદ્ધિશાળી હતા, ગુણ્યલ હતા, પરંતુ પરાક્રમી નહોતા. દેવો સંશ્રમથી ડરતા હતા. અસુરો પરાક્રમી હતા, પણ પરોપકારી નહોતા, ગંધવો સુંદર હતા. પરાક્રમી અને પરોપકારી હતા, પણ ગુણ્યલ નહોતા.

ભગવાન ઈંદ્ર સર્વ રીતે પોતાની તુલના કરે, પ્રતિમા ઇપ ને ગુણુની આકૃતિ રચાય તેવો પુરુષ શાધી શક્યા નહિ. ઈંદ્રે પોતે જે વિકુંઠાની ઝૂઘે જન્મ લેવાનો નિર્ણય કર્યો.

પોતાને આંગણે પુત્ર બનીને આવેલ ઈંદ્રને પ્રનપત્રિએ વધાની લીધા. પોતાના છિદ્રેન ઈંદ્રરાજને ખાલસ્વરંપે જોઈ ઋપિએ તેમના ગુણુ ગાયા. તે ઈંદ્ર તો હતા જ, વિકુંઠાની ઝૂઘ ઉન્ણળી, માટે તે વૈકુંઠ ઈંદ્રને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. માતાની કામના પ્રમાણે એ પુત્ર ઈંદ્રની પ્રતિમારૂપ હતો. એ સાથે એનામાં એક વિશેપ ગુણુ આવ્યો. વૈકુંઠ ઈંદ્ર ઋષિ હતા. એને હેંચે મંત્ર જગ્યા હતા :

‘હું પોતે ઈંદ્ર છું. મેં ડેઢની સામે માથું જુકાઈયું નથી. જ્યારે હું પરાક્રમ કરું. ત્યારે બે શત્રુઓને સાથે હરાવું છું. ત્રણુ શત્રુઓ સાથે લેગા થાય, તોપણુ મારો વાળ વાંકો ન થાય. ઐઝૂતો ડાંગરને મસળી નાખે તેમ હું શત્રુઓને મસળી નાખું છું.

‘જ લોકો યજ જેવાં પરહિતનાં કાર્ય કરતા નથી તેમનો હું પરાજ્ય કરું છું. હું શત્રુવિજેતા છું, ધન-સાધનોનો. સ્વામી છું. મેં સાત શત્રુઓનાં નગર પાયમાલ કર્યાં, નવાણું કિલ્લા તોડી નાખ્યા, સાત નદીઓના પ્રવાહ ચાલુ કર્યાં. મારાં પરાક્રમ સર્વને જાણીતાં છે.’

પુત્રના એ પરાક્રમની વાણી સાંલળી માતા હરખાતી હતી, પિતાને હેંચે ગૌરવ જગતું હતું, ને ઋષિ સપ્તગુ આનંદવિલોર બની પોતાના છિદ્રેનાં દર્શાન કરતા હતા. એ વૈકુંઠ ઈંદ્રે દેવો અને અસુરો પર વિજય મેળવી સાખાન્યની સ્થાપના કરી હતી.

(૫) લગ્ને માંડવે

એ સૂર્યા વિવસ્વાન સૂર્યાની પુત્રી હતી. એનાં લગ્ન રાજ સોમની સાથે થયાં હતાં. કૃદીલી કન્યા ધરની બારીથી તેકિયું કરે અને જનની સાથે જિધલીને આવેલા વરરાજને જુએ; એવા જ કેદથી સૂર્યા વરરાજ સોમને જુએ છે. એ કન્યા ઝાંખિ છે. એને હુયે કવિતા જગ્યા છે ને એ પોતાના લગ્નનાં વળુંન કરે છે.

એ અંગણે આવેલ સોમરાજની સ્તુતિ કરે છે. માતા અને પિતા વરરાજનાં પૂજન કરે છે. વિવાહ માટે સંજવેલ સાધનસામગ્રી—વસ્ત્રાભૂપણ અલંકાર કન્યાને આપવાનાં છે. વરકન્યાને બેસવા માટે દિવ્ય રથ તૈયાર કર્યો છે. વર સાથે અણુવર આવ્યા છે, જન આવી છે. રથની હરીકાઈમાં વર વિજય મેળવે છે. કન્યા એને વધાવી લે છે. માતા અને પિતા કન્યાદાન આપે છે. વિવાહયજ્ઞ શરૂ થાય છે, અભિની પ્રદક્ષિણા અને પાણિઅંહણુ, સપ્તપદી અને વડીલેનાં શુલ્કાશિષ લઈ વર કન્યા વિદ્યાય લે છે. વરને ઘેર કન્યાનાં ઓવારણું લેવાય અને ધરમાં એનાં સંમાન થાય. આ વિવાહનો વિધિ છે. એના મૂલમંત્ર ગાનારી ઝાંખિ સૂર્યા છે, એની શરૂઆત આ રીતે છે :

‘સાચે જ સત્યથી પૃથ્વી ટકી છે ને સૂર્યથી આકાશ ટકયું છે. ઝડત—સરળ નાતિને કારણે દેવો ટકચા છે, તેજ રીતે વરરાજ સોમ આકાશમાં શોભી રહ્યા છે. સોમરાજથી આદિત્ય દેવોને બળ મળે છે. એ સોમરાજથી પૃથ્વી મહાન છે. આકાશમાં નક્ષત્રોની વચ્ચમાં એ સોમરાજ બિરાજમાન છે.

‘માંડવે આવેલ વરરાજ માટે કન્યાને શાણુગારી છે. એની સાથે અનુદાનમાં આપવાની સામગ્રીઓ સંજની છે. દાસદાસીઓ અને નોકરચાકર સાધનસામગ્રી તૈયાર કરી રહ્યાં છે. કન્યાને લેટ આપવા એક પલંગ શાણુગાર્યો છે. અંખનું અંજન તૈયાર છે, પેટી ને પટારા આકાશ અને ધરતી—રૂપે છે, સૂર્યા પતિની પાસે જઈ રહી છે.’

પ્રજ્ઞપતિ સૂર્ય પોતાની કન્યા સોમરાજને આપતા હતા, ત્યારે દેવો જનમાં આવ્યા હતા અને એ અશ્વિનીદુમાર અણુવર બનીને આવ્યા હતા. સૂર્યાએ મનોમન સોમરાજને વર તરીકુ પસંદ કર્યા હતા, તેથી એના મનોરથ પૂરા થયા છે.

‘સાચે જ, સૂર્યા અને સોમ ને રથમાં બેસવાનાં હતાં તે રથ ખીને નહિ, પણ સૂર્યની મનોરથ હતો. મનનો રથ દિવ્ય રીતે શાણુગારવામાં આવ્યો ત્યારે એ રથનું આચાદન—છત્ર ધુલેાં હતું, તેજસ્વી સૂર્ય અને ચંદ્ર રથને જોડેલા ધોડા હતા. ઝાંયાએ અને સામ એ મંગલગીત ગાનારી અને કામનાએ પૂરનારી કામધેનુ

ગાયો બની હતી. આકાશમાં વિસ્તારવાળા માર્ગ પર ડ્રાઈ જતની અડચણું રહી ન હતી ને રથ સારી રીતે ચાલી રહ્યો છે.

‘એ રથમાં પવન પંખાની જેમ એ ઓાત્ર જોડચાં હતાં ને પ્રાણું રથની ધરીને ઇપે હતાં. એ મનોમય રથમાં ઐસી સૂર્યાં સોમને મળવા જઈ રહી હતી.

‘હે દેવો, પ્રજ્ઞપતિ પિતાએ રચેકા વિશાળ રથમાં ઐસીને વરરાજ સોમ અને કન્યા સૂર્યાં ગૃહસ્થના માર્ગ પ્રયાણું કરી રહ્યાં છે, એમાં તમે સાથ સહકાર આપો. એમના માર્ગમાં રહેલા કંટકા તેમજ અડચણો દૂર થાઓ. નવપરિણીત પતિ અને પત્નીને સાથે લઈને જનૈયા વિદાય લે ત્યારે અર્થમાં ભગ વગેરે દેવો એમનાં રક્ષણું કરો: એ બંને યુગલનાં દાંપત્ય સુખકારી બનો.

‘સવિતાનારાયણું સર્વના પિતા છે, એમની પ્રેરણાથી વરુણું બધાં પ્રાણીઓને માયાના પાશથી બાંધે છે, એમના પાશથી મુક્ત થયા પછી ગૃહસ્થધર્મમાં જોડાવા માટે નવવધૂનો સંબંધ પતિની સાથે જોડી આપે છે; તેજ રીતે કન્યાને પિતૃ કુલથી છાડીને પતિકુલમાં દાખલ કરે છે.

‘એ નવવધૂ, ગૃહસ્થ-ધર્મનો પોષક પૂષાદેવ તારો હાથ પકડીને રથમાં બેસાડે છે, અશ્વિનીકુમારો તારા રથને હાંકીને પતિને વેર મોકલી આપે છે. એ ધરમાં પતિના સ્વભાવને વશ થઈ તું ધરકામમાં જોડાઈ જ.

‘હે કુલવધૂ, આ પતિના કુલમાં રહી પ્રજ્ઞનોથી સમૃદ્ધ થા, આ ધરમાં ગૃહસ્થનાં કાર્ય કરવા સાવધાન થા, આ પતિની સહચરી બનીને જીવનભર આનંદથી વાતાવિનોદ કરતી રહો.

‘આ નવવિવાહિત વરવધૂ ગૃહસ્થના માર્ગ પ્રયાણું કરી રહ્યાં છે. એમના માર્ગમાં અડચણો જીલો કરનારા શત્રુઓ દૂર થાઓ, જેથી એમનાં જીવન સરળ બની જય.

‘અહો, હે સનેહી કુદુંખીજનો, તમે બધાં લેગાં થઈને અંગણે આવેલી નવવધૂનાં દર્શન કરો. તમારાં મંગલ કરવા માટે એ આવી છે. તમે બધાં એને અખંડ સૌલાઙ્ઘનાં શુલ્ષાશિષ આપીને વિદાય થજો.’

જીવનમાર્ગમાં પનેતાં પગલાં ભરતી નવવધૂ પરણુતી વખતે હેંયામાં જે મંનોરથ સેવી રહી હોય તેને કાબ્યની વાણીમાં રજૂ કરતી ઋષિ સૂર્યાં લગ્નના. મંડવે અખંડ જીવન-મંગલયની લાવના સેવે છે.

માતાપિતાએ કન્યાદાન આપ્યાં. અજિન પ્રજ્ઞવલિત કરીને વરરાજએ વિવાહ હોમ કર્યો, કન્યાએ લાલ હોમ કર્યો. અજિનની સાક્ષીએ વરરાજ નવવધૂના જમણું

હાથને સ્વીકારે છે. હાથોહાથ મિલાવીને જીવનના માર્ગ સાથે સંચરવાની ભાવના એ જ પાણિઓ—હાથનો સ્વીકાર કરી, વરરાજ સંકલ્પ કરે છે:

‘હે વધૂ, આપણાં બંનેનાં ભાગ્ય સારી રીતે સચ્ચવાય, અખંડ સૌભાગ્ય મળે, એ ભાવનાથી હું તારા હાથનો સ્વીકાર કરું છું. આપણે બંને સાથે રહીને વૃદ્ધાવસ્થા સુધીની મર્યાદાનાં સારી રીતે પાલન કરીએ, આપણે બંને સાથે રહીને ગૃહસ્થ—જીવનનાં ત્રત સારી રીતે પાળીએ, એ હેતુથી ભગ અર્થમા પૂષા સવિતા વગેરે દેવોએ ભેગા થઈને મને તારા સહવાસ જોડી આપ્યા છે.

‘હે વધૂ, મારા જીવનનાં મંગલ કાર્ય કરવામાં તારી પ્રેરણા મને મળી રહે છે. મારા કુલનાં પ્રભુજ્ઞનોની વૃદ્ધિ કરવા માટે તારાં આગમન થયાં છે. આપણે સાથે રહીને ગૃહસ્થ જીવન સારી રીતે જીવીએ.

‘હે વધૂ, આ લોકમાં તારો સહવાસ હો. આપણો વિદ્યોગ કદી ન થાયો. આપણા જ ધરમાં પુત્ર પૌત્ર વગેરે પ્રભુજ્ઞનોની સાથે આનંદ વિનોદ કરતાં રહીને આપણે લાંબા કાળ સુધી જીવીએ.

‘હે નવવધૂ, તારી આંખમાં અમી ભરેલાં રહો, અઝીણુનાં ઓર નહિ. તારી વૃદ્ધિ પતિના આરોગ્યને વધારનારી હો. પતિને આઘાત પહોંચે તેવાં કાર્ય તારાથી ન થાયો. તારી કૂચે વીર સંતતિ થાયો. તારી કામનાયો પરોપકાર માટે હો.’

ગૃહસ્થ—જીવનમાં પ્રવેશ કરતાં પુરુષની એ મંગલ કામના છે. એ પ્રતિજ્ઞા છે, જેના પાલનમાં એ વર નવવધૂના સાથ સહકારની માણણી કરે છે. વિવાહનું મંગલ કાર્ય પૂરું થતાં લગ્નને માંડવે જીલી રહેલી સુવાસિની—સૌભાગ્યવતી નારી નવ યુગલને વધામણાં આપે છે, શુલાશિષ આપે છે.

સૂર્યા નારીનું ગૌરવ વધારે છે. માતા-પિતા ને પિયરનાં સ્નેહી કુદુંખીજ્ઞનોને છાડીને પતિકુલમાં પ્રવેશ કરતી નારીનો ત્યાગ ધરખાર છાડી વનમાં ચાલ્યા જતા પુરુષ કરતાં એછો નથી. એણે પોતાનું આખું જીવન પતિકુલને સોંપી દીધું છે. એ જોતાં ઋષિ જણ્યાવે છે:

‘આ નારી ધરની રાણી છે. સસરા ને સાસુ, નણુંદ અને દિયેર એનો સ્વીકાર કરે. સધળા દેવ એના જીવનને મંગલમય બનાવે. જીવનના માર્ગ પગલાં પાડતાં એ વરરાજ અને નવવધૂનાં હૃદય એક હો. એમના જીવનમાં સાથ સહકાર વધતા રહો.’

(૬) નારીના પ્રરણૂં

ઉર્વશી અપ્સરા હતી. આદિ નારાયણના ઉરુ-સાથળમાંથી એનો જન્મ થયો હતો. દેવસભાની એ શોલા હતી. એને ગુણું પર અનુરાગ હતો.

પુરુષવા માનવ હતો. ઈણા એની માતા હતી, ખુધ એના પિતા હતા. એ ચંદ્રવંશી રાજુ હતો. એને ઇપનાં આકર્ષણું હતાં.

પૃથ્વીનો માનવી અને સ્વર्गની અપ્સરા અંતરિક્ષના એકાંતમાં અકુસમાત મળી ગયાં, આકર્ષણું જગ્યાં અને સંવાદ રચાયા :

‘મને આકર્ષણું જગ્યું છે, દેવી, તારા દેહનાં લાવણ્ય, શરીરની કાંતિ, ચરણની ગતિ અને આંખના વિલાસ પર.’

‘જરા ધીરજ ધરો, રાજુન, તમે માનવ છો, હું અપ્સરા છું. તમારાં ગુણું સદાચાર શીલ સ્વભાવ પર અનેરું આકર્ષણું જગ્યું; સ્વર્ગની સભામાં મારો એ અપરાધ ગણ્યુંયો.’

‘સાચે, એ શી રીતે મનાય?’

‘નરધીર, ધટના આ રીતે બની છે.’ ઉર્વશીએ મંત્ર સ્વરે જણાવ્યું:

‘ઈદની સભામાં નારદમુનિ આવ્યા અને એમણે તમારા ગુણોની પ્રશંસા કરો ને મન ઘેંચાયું.

‘એક દિવ્ય અપ્સરા માનવ તરફ આકર્ષાય એથી મિત્ર અને વરુણું રોષે ભરાયા ને એમણે શાપ આપ્યો : “દેવલોક છાડી મૃત્યુલોકમાં ચાલી જ. અમાનુષી રહીને પણું માનવનો સહચાર મેળવી લે.”’

ઉર્વશી પૃથ્વી લોકમાં આવી; પ્રતિષ્ઠાનપુરની એ રાણી બની. પુરુષવાની સહચરી બની, જીવનની પ્રેરણામૂર્તિ બની. એને જેતાં રાજુને પ્રેરણું જગે, નવાં નવાં કાર્ય સૂક્ષે, પરાક્રમના ભાવ જગે, શત્રુની સામે ખુદે ચડે ને વિજય મેળવી પાછો આવે.

ઉર્વશી ગંધર્વલોકમાંથી આવી; સાથે એ ચાર સહચરીઓને લેતી આવેલી. પ્રાણુથી પણ ધ્યારાં ઘેરીનાં એ બ્રહ્માં લાવેલી. એઓની કાયા હિમ જેવી ધવલ ને ઇંવાટી રેશમ જેવી સુંવાળી. પ્રાણુથી પણ વિશેષ પ્રિય રાજુને એની સૌંપણી કરેલી. ઉર્વશી વિના દેવસભા દ્વિક્કી લાગતી હતી. દેવરાજુની પ્રેરણું જડી ગઈ હતી. એને પાછી લાવવા ગંધવેંચી ઉપાય અજમાવ્યો.

દોર રાત હતી, શયનાગારમાં ઉર્વશી સૂતી હતી, સાથે પુરુષા હતો. આજુમાં એ બચ્ચાં હતાં. ગંધવે પ્રવેશ કર્યો, એક બચ્ચું ઉપાડ્યું. એના ‘મેં મે’ અવાજે ઉર્વશી જગ્યી. એણે બચ્ચું જેયું નહિ. એણે ભૂમ પાડી, ‘મારું’ બચ્ચું કોણે ઉપાડ્યું? શું મારી આજુએ સૂતેલ પુરુષ નમાલો છે? મારું એ રક્ષણ કરતો નથી; એને શું થયું છે?’

પુરુષાએ આંખ ખાલી. આળસ મરડી, પડખું હેરવીને એ સૂઈ ગયો. ગંધવે એ જેયું, એણે ખીજુ બચ્ચું પણ ઉપાડ્યું. પ્રાણ ચાલ્યા જય એવાં કદ્યપાંત ઉર્વશી કરી જાડી. પુરુષા ઉઠ્યો કે તલવાર હાથમાં લીધી ને બચ્ચાંની શોધમાં જાપડી ગયો.

ત્યાં ગંધવે વીજળીના જયકારા કર્યા ને પુરુષાની નજન કાયા જેતાં જ વીજળીના જયકારા જેવી ઉર્વશી એમાં સમાઈ ગઈ અને ગંધવી નગરમાં પહોંચી ગઈ. નિરાશ બનીને પુરુષા પાછો આવ્યો, શયનગૃહ શૂન્ય હતું:

‘ઉર્વશી, ઉર્વશી, મારી પ્રેરણા—મૂર્તિ કથાં ચાલી ગઈ?’

રાજ વિરહબ્યાકુળ બની ગયો. એની આંખમાંથી જાંધ જાડી ગઈ; એની લૂભ ચાલી ગઈ. એને ઘેલું લાગ્યું હતું. એ વન—ઉપવનમાં ઘૂમી રહ્યો હતો.

કુરુક્ષેત્રના વિશ્વાંજન સરોવર સુધી એ પહોંચી ગયો હતો. કમલ સરોવરની વૃદ્ધમાં હંસીએ વિહાર કરતી હતી. પુરુષાની નજર એક હંસી પર પડી ને એ ચક્કિત થઈ જાલો રહ્યો. એણે એ હંસીને આળખી લીધી, એની સહચરીઓને આળખી લીધી, એ હંસીએ રાજને જોઈ, શરમાઈ કમળની પાછળ છુપાઈ ગઈ, પણ ધીરા સ્વરે કુંજન કરવા લાગી; જણે સ્નેહભરી વાણીથી રાજને ખોલાવી રહી હતી.

સરોવરનાં જલમાં ચરણ ખોળીને કિનારા પર રાજ ખેસી ગયો. એની આંખમાં સ્નેહ હતો, હંદ્યમાં આદર હતો, એની વાણીમાં મધુરતા હતી. એ ઉર્વશીને ખોલાવી રહ્યો હતો :

‘હે પ્રિયે, જયા, ઘડીભર થાલી જી; એ કઠોર નારી, મારે તારી સાથે વાતાલાપ કરવો છે, કાલ સુધી તો તને સુખ આપે તેવા સંવાદ આપણે કર્યા હતા. તને માટું લાગે એવું કશું પણ મેં કર્યું નથી; દિવસો સુધી તારી સાથે સૂચે રહ્યો છું.’

હંસીને ઉર્વશીએ એ વાણીનો આદર કર્યો અને ઉત્તર આપ્યો :

‘આ પુરુષા, હે રાજન, મારી સાથે વાર્તાલાપ કરવાથી તને ડેઢ ફાયદો નહિ થાય. ઉધા થાપ આપીને ચાલી જથું તે રીતે હું તારાથી ઘણે દૂર ચાલી ગઈ છું. વાયુની પોટલી કરો ને બાંધી રાખો તેવી જ રીતે મને બાંધી રાખો; એ કદી બંનવાનું નથા. મારી આશા છોડી દો અને સુખથી ઘરપર સિધાવો.’

‘અરે ઓ પ્રિયે, તું શું કહે છે? તારી પ્રેરણા મેળવીને હું યુદ્ધે ચડતો, ધનુષ પર બાણું ચડાવતો અને વિજય મેળવતો. તને સાથે રાખીને મેં પરોપકારનાં અનેક કાર્ય કર્યાં. જે તું મારી સાથે નહોત તો મારાં કાર્ય દીપત નહિ.’

રાજ ઉર્વશીના ગુણ ગાઈ રંધ્યો હતો. સ્વર્ગની સુંદરી મેળવી લીધા પછી પ્રમાદ કે લોાગવિલાસમાં રાજ ગરડાવ થયો ન હતો. એનું કાંરણ ઉર્વશી હતી. રાજ યુદ્ધે ચડતો ત્યારે એ સાથે રહેતી. યંત્રાગ વગેરે કોયેમાં પણ એ આગળ રહેતી. એ સાથે સ્વર્ગમાં ન મળે તેવાં લોજન અને લોાગ ઉર્વશીને મળેલાં હતાં; એને એ ભૂલી નં હતી: રાજના મુખે ગુણુગાન સાંભળતાં એને સંકોચ થયો, એણે ઉધાને સંખોધન કરતાં જણ્ણાયું:

‘અલી, ઓ ઉધા, લોજન શાળામાં નિત નિત અવનવાં લોજન તૈયાર થતાં તે હું જાતે પીરસતી અને મારા પુત્રને રાજ કરતી. એનો સાથે લોજનગૃહમાં બેસી કેટલાંય મિષ્ટલોજન મેં કર્યાં છે અને શયનગૃહમાં સાથે રહીને કેટકેટલા લોગ લોગવ્યાં છે, તેની તો ડેઢ ગણુના થાય એમ નથી.’

શયનગૃહની વાત યાદ આવતાં એની લજન દૂર થઈ. સ્વર્ગમાં દુર્લભ એવા સંહવાસનો આનંદ એને રાજને આપ્યો હતો; તે યાદ કરતાં એણે જણ્ણાયું:

‘હે રાજન, હે પુરુષા, તે મને ત્રણું ત્રણું વખત સુખલોગનાં સાધન આપ્યાં હતાં. તે હું વીસરી નથી. તે કેટકેટલા પ્રયત્નથી મારા સુખ-લોગ-સાધવ્યા હતાં; એ તારો ઉત્સાહ બતાવે છે. હું તું શા માટે નિરાશ થાય છે?’

મારી એ વાણી સાંભળી રાજને જૂની વાત યાદ આવી; એણે જણ્ણાયું:

‘આ પ્રિયે, સ્વર્ગમાંથી મર્યાદોકમાં તું આવી પહેંચી ત્યારે સખીએને સાથે લાવી હતી. એમનાં નામ કેટલાં મધુરાં. એણું અને સુભનાયાપિ, હુદેચક્ષુ અને અથિની. જેવાં નામ તેવાં જ આચરણ. મર્યાદોકનાં લોગ-સાધનો. એમને ગંગ્યાં, તો મર્યાદ માનવીને સ્વર્ગના દિવ્ય આનંદ પણ તમે આપ્યા. એ માનિની રમણીએની સાથે વીજળાની ચપળતા જેવી તું અમારા રાજભવનમાં હરતી કરતી ત્યારે એ સ્વર્ગના મંદિરની જેમ શોલી જાહેરું. ગોશાળામાં રહેલી ગાયો મધુર શખ્ષ કરે તથીં રીતે એમના મંજુલ અવાજેથી મારાં આંગળું રણુકી જાહેરું હતાં.’

બંનેનાં મિલન ફળદાયી છે એ ભાવથી ઉર્વશી જણુાવી રહી હતી :

‘રાજુન, આપે પૃથ્વીના રક્ષણુ માટે પુત્રની કામના કરી હતી; તે સફળ થઈ છે, પણ એક વર્ષની તમારે રાહ જોવી પડશે. તમે ધેર જાઓ.’

રાજુ અધીરો બની રહ્યો હતો; એ જંખ્યે હતો; ‘ઉર્વશી, ઉર્વશી, તને લીધા વિના હું પાછો નહિ કરું. હું અહીં જ મરીશા; ભલે, મૃત્યુ મને ખોળામાં લઈ લે, વાધ-વરું મને ફાડી ખાય તોય મને વાંધો નથી.’

‘ના, રાજુન, ના; તમે મૃત્યુની કામના કરો નહિ. તમારું પતન આ ધરતી પર થાય નહિ, વાધ-વરું તમને ખાય નહિ. તમે પાછા જાઓ.’

‘અમે અપ્સરાઓ, જલની પરીઓ, અમે ડોઈની થઈ નથી ને થવાની નથી; અમારાં હુદ્દ્ય તો અનુકર્પા વિનાનાં નહોર હોય છે.’

‘તમે એમ ન ખોલો, ઉર્વશી; જલથી તમે જન્મ્યાં છો, તમે અંતરિક્ષને ભરી ઢીધું છે તમે વીજળી છો, હું મેઘ. તમે ઉષા છો, હું સૂર્ય. આપણે બંને પૂર્ણ બનીએ.’

‘પુરવા, તમે પુત્ર મેળવી, મૃત્યુ પર વિજય મેળવી, ગંધર્વ બની દેવલોકમાં આવજો; ત્યાં આપણું મિલન થશો.’

સરોવરમાં વિહાર કરતી હંસીએ જાડી ગઈ. પુરવા રુદ્ધન કરતો, મૂર્ચિદ્ધત થઈ ધરણી પર ઢળી પડ્યો. ગંધર્વે અમી-જલ છાંટી એને જગાડ્યો, દિવ્ય મંત્ર જપવા માટે આપ્યો, એક વર્ષની અવધિ આપી.

તપ કરતાં, દિવ્ય મંત્રનો જપ કરતાં રાજુનું એક વર્ષ પૂર્ણ થયું. હાથમાં પુત્ર લઈને ઉર્વશી એને અમિનો થાળી લઈને ગંધર્વો રાજુની પાસે આવી પહોંચ્યાં. આયુને એ રાજકુમાર આયુને એને ગૃહસ્થની એતના જગાડનાર અજિનને સાથે લઈ પુરવા પ્રતિષ્ઠાનપુરમાં પાછો ફર્યો હતો. આયુને રાજ્ય સોંપ્યું, અજિનનાં રક્ષણુ કરવાનું કાર્ય સોંપ્યું એને એ ચાલી નીકળ્યો. ગંધર્વો એની રાહ જોતા હતા. એણે માનવ-હેઠ છોડી ગંધર્વનો હેઠ ધારણુ કર્યો એને એ ગંધર્વ-લોકમાં ચાલ્યો. ગાયો, જ્યાં ઉર્વશીનો સદ્ગ વાસ હતો, જે જવનની પ્રેરણુમૂર્તિ બની હતી.

(૭) સંકટમાં સહય.

એ ઋષિ હતા, મુદ્રગલ, ઋષિપત્રની હતાં મુદ્રગલાની. વનમાં એકલાં રહે, જોધન. સારું વસાવેલું, ગાયો પર અનેરો ભાવ. સાંજે ગાયો ધેર આવે, વાણીં દૂધ પીએ, હૈવેને દૂધ વીની આહુતિએ મળે. પતિ એને પત્રની અજિનનાં પૂજન કરે. સવાર થતાં ગાયોનાં દૂધ વીની આહુતિએ અપાય એને ઋષિ ગાયો ચરાવવા જય..

સાંકે ને સવારે ગાયો દોડવી, બપોરે ગાયો ચરાવવી. જોરજીથી લઈ સંગવ કાલ સુધી આશ્રમમાં રહેવું; બંનેનાં જીવન એકદ્વિતી બની ગયેલાં અને એમની ગાયોની સમૃદ્ધિ વધતી ચાલી.

જંગલમાં વસતા ચોરાની નજર ઠરી. રાતે અભિનાં રક્ષણુ, બપોરે જંગલમાં ગાળુ, એ અવસર જોઈ લીધો, જંગલમાં ઝાંખિ જિલ્લા હતા, ગાયો દૂર ચરવા ગઈ હતી.

ચોરાએ ઝાંખિને બાંધ્યા ને ખાડામાં હડસેલી મૂક્યા. ગાયોને હંકીને એ ચોરા ચાલ્યા ગયા. કેમ તેમ મથીને બંધન ઢીલાં કર્યાં, ધૂળ ખંખેરી નાખી અને ઝાંખિ નિરાશ થઈ ઘર નરક વળ્યા.

હજુ બપોર દેખ્યા ન હતા, ઝાંખિને એકલા આવતા જોયા અને મુદ્દગલાની દોડિને એમની પાસે ગઈ. ઝાંખિ કદ્વાંત કરી રહ્યા હતા.

ઝાંખિપત્નીએ ઝાંખિનો હાથ પકડ્યો, એમને આંગણે બેસાડ્યા, ઠંડાં જલ પાયાં, ભીડી વાણીયી આદર આપ્યો. ઝાંખિએ જણ્ણાંબું:

‘હેવી ચોરા આપણું ગાયો ઉપાડી ગયા, હવે શું કરીશું?’

‘નિરાશ થવાની જરૂર નથી, ઝાંખિવર, આપણે એમનો પોછો પકડીશું.’

‘પણ, પણ, આપણે એમને શી રીતે પહોંચ્યાશું? જુવાન બગદ ચોરાઈ ગયા. આ જૂનો સાંધ ખીલે બાંધ્યો છે તે એકલો શા કામમાં આવશે?’

‘એય કામમાં આવશે ને આ દુધણુ-ખીલો, કામમાં આવશે.’

‘એ તો જૂનું હુંકું—મુદ્દગર તે શું કામ આવે? ગાડી? ખાડો ગાડે જોડાય? અને આ ગાડાને હાંકે ફોણુ?’

‘ઝાંખિ, સંકટ આવ્યે હારી ન જવાય. જેને હૈયે ઉત્સાહ છે. તેને હેવો સહાય કરે છે. તમે રથમાં બેસને, રથ હું હંકીશ. તમે મારા રથી અને હું તમારી સારથી મંજૂર છે ન?’

મુદ્દગલાનીનાં ઉત્સાહભર્યાં વચન સાંભળી મુદ્દગલ ઝાંખિને સાહસ કરવાનું મન થયું. જરૂર વૃપલને એમણે ગાડે જોડી દીધો, ખીજ ધૂંસરીમાં મુદ્દગર ટેક્ખી દીધો. ગાડાની રાશ નારીએ હાથમાં લીધી, ઝાંખિ અંદર બેસો ગયા ને એમણે મંત્ર હુંક્યો:

‘ઓ મુદ્દગલ, તારો આ રથ અસહાય છે. તેને દીદ સહાય કરો. હે પુરુષુત હુંદું જ્યાં ચોરા અમારી ગાયો ઉપાડી ગયા છે, ત્યાં આ રથને પહોંચાડી દો.’

જે રથની સારથી મુદ્દગલાની હતી. તે રથ વાયુ - વેગે જિપડી રહ્યો હતો. દુરથી આવતા એ ગાડાને જોઈ ચોરા આશ્રયંચકિત થઈ ગયા. હોઈએ રોકી રાખ્યા હોય તેમ એ બધા અટકી ગયા અને કહેવા લાગ્યા:

‘અરે આ તો રથ છે કે ગાડું ! ધૂંસરીએ જોઉલે જરઠ સાંઠ છે, તે તો હીક, પણ આ લાડળાનું દુંદું કહેલા કે મુદ્ગર-મદું કહેલા. એનામાં આં ચેતન કયાંથી આવ્યું ? અને આ નારી રથને હંકી રહી છે ?’

ચોરાને પકડી પાડવાથી એ બંને ઉત્સાહમાં આવી ગયાં. એમણે પડકાર કર્યેં. અને ગોધણું રોકી રાખ્યું. ગાયો માલિકને જોઈ પાણી ફરવા લાગી. ચોરા હારી ગયા અને પલાયન કરી ગયા.’

ગૃહસ્થનું ગાડું આમ જ ગણકયે જય છે. પૂરાં સાધન પણ ન હોય તો ય ઘરની રાણી સંકટમાં સાવધાન થઈ, પતિને પ્રેરણું આપે છે.

(૮) નારી ગુપ્તચર-વેશો.

સ્વર્ગની આ ઘટના છે. દેવોના પુરોહિત બૃહસ્પતિની ગાયો હતી; તેને ચોરા લઈ ગયા હતા. ઈંદ્રે શોધ કરી જાણી લીધું કે દૂર રસા નદીની પારે રહેતા પણિ-ઓ ગાયેને ઉપાડી ગયા છે. દેવદૂતો એ ખખર લાવ્યા હતા, પણ એ પ્રદેશમાં જઈને તપાસ કરવાનું કાર્ય અધરું હતું.

દેવરાજે દેવદૂતો સરમાને ખોલાવી. એણે અનેક ગુપ્ત સ્થાન શોધી કાઢ્યાં. હતાં. જ્યાં ખીંચ દૂતોની ગતિ પણ ન પહેંચે ત્યાં પણિઓની વચમાં જઈ તપાસ કરો હેમખેમ પાણી ફરવાનું કામ અધરું હતું. ઈંદ્રની આજા માથે ચઢાવી એ સાહસ કરવાનું સરમાએ સ્વીકારી લીધું. અનેક મુશ્કેલીઓ વેઠી, એ સાહસિક નારી પણિઓના પ્રદેશમાં પહેંચ્યો ગઈ.

એને જોઈ પણિઓ વિસ્મય પામ્યા. સરમાના સાહસ -કાર્યને એમણે વધાવી લીધું. એમણે લોબ-લાલચ આપી સરમાને પોતાની બહેન બનવા અને ગોધનમાં લાગીદાર બનવા જણ્ણાંયું, પરંતુ સરમા એમને વશ થઈ નહિ. સરમાને જોતાં પણિઓએ પૂછ્યું:

‘એ સરમા આ દૂર દૂરના પ્રદેશ સુધી તું આવી પહેંચ્યી છે. તો તારા મનમાં શી ઈંચા છે ? આટલે દૂર આવી પહેંચ્યવું એ સામાન્ય જનોને માટે ધાણું અધરું છે, એટલા માટે તને પૂછીએ છીએ. અરે એમે તારી શી સેવા કરીએ જેથી તારી અભિલાષા પૂરી થાય ? માર્ગ આવતાં તેં કેટકેટલી શાત્રીઓ પસાર કરી હશે. ભલા તને ક્રાઇટ ક્રાઇટ પડ્યું નથીને ? રસા નદીનો વિશાળ અને વેગાલો પ્રવાહ તરીને તું અમારી પાસે આવી પહેંચ્યી છે, તેથી એમને ધાણું જ આશ્ર્ય થાય છે.’

પણિઓની વાણી માડી હતી, પણ એમનું હંદ્ય કપટથી ભરેલું હતું. એ જણુતાં સરમાને વિલંબ થયો નહિ. એણે ધીરજથી જણ્ણાંયું:

‘હે પણિઓ, હું દેવરાજ ઈદની હુંતી છું અને એની ઈચ્છાને અનુસરી, ગુપ્તચર બનીને અધે કર્યા કરું છું. તમારા પ્રદેશમાં દેવોના પુરેહિત બૃહસ્પતિનું ગોધન સંતાળેલું છે. એ માહિતી મળતાં અહીં આવી પહેંચી છું. આઠલે દૂર શી રીતે આવી શકાશે એવો ભય મનમાં હતો જ, પણ એ ભયને કારણે જ સાહસ જગ્યું. એણે લીધે રસાનાં જલ તરીને હું દુર્ગમ પ્રદેશમાં આવી પહેંચી છું’

એની વાણી સુપણ્ટ હતી. પણિઓને થયું કે આ સરમા લોકલાલચ કે ભયને વશ થાય એમ નથી, અને છતાં સમજવા માટે એમણે જણ્ણાંયું:

‘એ સરમા, તું જેની હુંતી બનીને ધણે દૂરથી આવી છે તે ઈદ વળી ડોણું છે? અને શોધ તપાસ કરી શકે, એવા ગુપ્તચરો તેની પાસે કેટલા છે, તે અમને જણ્ણાવશો. અમે તે ઈદનું નામ પણ સાંભળ્યું નથી અને તેનો ડોઈ ગુપ્તચર અહીં આવ્યો હોય, તેની અમને ખબર નથી.’

એ પણિઓ કપટી હતા. દેવરાજ ઈદનાં પરાક્રમ એ જણુતા હતા, પરંતુ અન્નાંયા બંનીને સરમાને પોતાની બનાવવા માગતા હતા; તેથી એમણે આગળની વાત સરમાને નહિ કહેતાં અંદરો અંદરે કહેવા માંડ્યું:

‘આ સરમા આપણી પાસે આવી છે; તો ભલે આવી, આપણે એને મિત્ર બનાવીએ. એ જે ઈચ્છા કરશે તો આપણે એને ધણી ગાયોની ભાગીદારી બનાવીશું.’

પણિઓની માગણીને હસી કાઢતાં સરમાએ નિશ્ચયપૂર્વક જણ્ણાંયું: ‘પણિઓ દેવરાજ ઈદ ડોઈથી પણ હારી જય એ માનવાને હું તૌથાર નથી; એએ પોતે હરાવે એટલી શક્તિ ધરાવે છે. એના જ પ્રભાવથી હું દેવહુંતી તમારા દુર્ગમ સ્થાન સુધી આવી પહેંચી છું. વિશાળ, ગંભીર નદીઓના પ્રવાહ, એ ઈંદ્રનાં પરાક્રમોને રોકી શકે એમ નથી, એટલે તો રસા એંગાળી તમારી પાસે હું આવી છું. આતું કારણું તે ઈંદ્રનો પ્રભાવ છે. એ ઈંદ્રના સામર્થ્યથી તમે યુદ્ધમાં હણ્ણાશો, યુદ્ધ ભૂમિ પર પ્રાણ વિનાના બનીને સુધ જશો.’

પણિઓ કોધમાં આવી ગયા. એમણે સરમાને ઉરાવતાં જણ્ણાંયું કે:

‘અદી એ ભાગ્યશાળી સરમા, ને ગાયો સ્વર્ગલોકથી આઠલે દૂરના દુર્ગમ પ્રદેશમાં આવી પહેંચી છે તેમને પાછી લઈ જવાની હું ઈચ્છા કરે છે અને એટલા માટે જ તું અહીં સુધી આવી પહેંચી છે, પરંતુ તારી ઈચ્છા અને

પરાક્રમ નકામાં જશે. લલા,, અમારી સાથે યુદ્ધ કર્યા સિવાય આ ગાયોને ડેઢ છોડાવવાનું નથી. અમારાં આયુધ ડેટલાં તીક્ષ્ણ છે એની ખબર યુદ્ધ વખતે પડશે.'

યુદ્ધની બડાશ હાંકતા પણિઓને એણે નીડરતાથી જણ્ણાંયું કે 'હે પણિઓ, તમે યુદ્ધની મોટી મોટી વાતો કરો છો એ તમને શોભતી નથી. સાચા સૈનિકો જ યુદ્ધમાં જિલ્લા રહે છે. યુદ્ધમાં તમારા પર બાળુ ઝેંકાય તે પહેલાં જ તમે તમારાં પાપથી મરવાના છો. તમારો આ કપટી માર્ગ આગળ વધવાનો જ નથી. તમારાં વર્તિન અને કાર્યેને દેવગુરુ બૃહસ્પતિ અટકાવી દેશે. તમને તે સુખ નહિ આપે'.

સરમાને લોલાવવા માટે તેમણે છેલ્લો પાસો ઝેંકી જોયો:

'અરે એઓ સરમા, તારી ધર્ષણ પ્રમાણે તું અહીં આવી નથી. ઈદ વગેરે દેવોએ બળાત્કારે તને આટલે દૂરના પ્રદેશ સુધી ધક્કાલી છે. હવે તું અહીંજ રહી જ. તને અમારી બેનની જેમ લાવથી રાખીશું. અમે જે ગાયો લાવ્યા છીએ; એમાં તને પણ ભાગ આપીશું, માટે એઓ સુલગા બેન, તું પાછી જધશ નહિ.'

આ દરમિયાન સરમાને ગાયોના ગુપ્ત સ્થાનની ખબર પડી ગઈ. હતી; તને હવે દેવરાજ પાસે પહેંચીને ખબર આપવાની હતી. તેણે જણ્ણાંયું :

'એ પણિઓ, અમે ગુપ્તચર કહેવાએ. અમારે વળી ભાઈ કોણુ અને બહેન કોણુ? અમારાથી અંગત સંબંધ રખાય જ નહિ; અમે તો દેવરાજ ઈદને જાણીએ અને એની આજાને અનુસરીએ, ગાયો કયા ઠેકાણે છે એ વાત કહી દીધા પણી તો ઈદ વગેરે દેવો આપી પહેંચશે.'

એ સરમા પણિઓના લોલલાલચમાં ફ્રસાઈ નહિ. જે રીતે એ પણિઓના નિવાસમાં આવી હતી તે જ રીતે એ પાછી ફરી ગઈ. રસાના. એ વિશાળ પ્રવાહને ઓળંગી સરમા સ્વર્ગમાં પાછી પહેંચી. એના કલ્યાણ પ્રમાણે દેવરાજ ઈદ ગુરુ બૃહસ્પતિ અને દેવો પણિઓના ગુપ્ત નિવાસસ્થાને આવી પહેંચ્યા. સરમાએ જે માર્ગ શાધી કાઢ્યો હતો તે જ માર્ગ દેવો જઈ પહેંચ્યા હતા. પણિઓ યુદ્ધમાં ટકી શક્યા નહિ ને એઓ દૂર પ્રદેશમાં ભાગી છુટ્ટ્યા. એ બૃહસ્પતિની ગાયો સ્વર્ગમાં પાછી આવી ને દેવો રાજ થયા.

(૬) માણું અને વાણીને સુસેળ

વિશ્વનાં કલ્યાણ માટે દેવોને યજા કરવો હતો; સૂર્ય અને સોમ, અભિ અને ઈદ, મિત્ર અને વરુણ ઋત્વિન્દો થયા. એ યજાના યજમાન ગણેણું કે અલ્લા દેવગુરુ બૃહસ્પતિને પસંદ કર્યા. યજમાનની સાથે પતની જોઈએ. દેવોએ પ્રજપતિની પુત્રી જીહુની સાથે અલ્લાનાં લગ્ન કરાવ્યાં અને બંનેએ સાથે બેસીને યજનો સંકલ્પ કર્યો.

અહંણુસ્પતિ અત્મા તો મનતું સવદ્ધપ અને અહંજ્ઞયા-જુહું તો વાણીડ્ઝે. યજ્ઞ કરવાની લાવના મનમાં જગે અને એ ભાવ વાણીમાં જિતરે.

અત્મા! અને અહંજ્ઞયા! યજ્ઞ કરતાં હતાં હેવે! એમના ઋત્વિને બની સ્તુતિ અને શાંસન કરતા હતા. અહંજ્ઞયા ઉત્તાવાં થયાં ને ન પોલવાનું પોલી ગયાં. સાધારણું નારી તુચ્છ વાત કહે એનો વાંધો નહિં. નારી તો ચંચળ હોય અને લોગ તરફ એની નજ્ઞર જય.

આ તો અહંજ્ઞયા! પદ કેટલું જચું અને એની પ્રતિષ્ઠા કેટલી દિવ્ય ! એ પ્રાકૃત નારીની જેમ વર્તે એ ક્રેમ નભાવી લેવાય ? અત્માએ એ નારીનો ત્યાગ કર્યો, યજ્ઞનું કાર્ય અધ્યરૂં રહી ગયું. હેવે જુહુની પાસે ગયા.

આખરે જુહુ તો અહંજ્ઞયા ને ? એને પોતાની ભૂલ સમજાઈ. એને અત્મા માટે આદર જાગ્યો. એને સ્વીકાર કર્યો કે :

‘મન વિચારે તે પ્રમાણે વાણીએ વર્તાવું જોઈએ. ખાસ કરીને સર્વનાં હિત કરવા જાટે તો મન અને વાણીના સુમેળ સધાય એ જરૂરી છે.’

હેવોએ અહંજ્ઞયા વાણીનાં પાપ ધોઈ નાખ્યાં. સૂર્યો અને વરુણું, અગ્નિએ અને સોમે નારીની શુદ્ધિ કરી. સર્વ રીતે શુદ્ધ થયેલી વાણી જેવી પવિત્ર અહંજ્ઞયાનો અત્માએ સ્વીકાર કર્યો. વિશ્વનાં હિત માટે આદરેલો યજ્ઞ પૂરો થયો, મન અને વાણીનો સુમેળ સધાયો.

(૧૦) રાષ્ટ્રની અભાવક શક્તિ

એ ઋષિનું નામ છે વાગાંભૃણી. પિતાનું નામ અંભૃણુ, એની કન્યા વાણી તે વાગાંભૃણી. અંભૃણુ ઋષિએ આંખો ગુમાવી હતી, એ ઘરડા થયા હતા. વાણી એ અંધાંગા ઘરડા પિતાની લાકડી જેવી હતી. પિતાનો સેવા કરતાં કરતાં, તેણે અહંવિદ્યા મેળવી લીધી હતી. દરેક ભૂત-પ્રાણીમાં ચેતનાડ્ઝે વસતા પ્રભુનાં તેણે દર્શન કર્યાં હતાં અને તેજ પ્રભુને તેણે પોતાની જતમાં નીરખી લીધા હતા.

તે કન્યાએ એક વિરોધ વિદ્યા મેળવી હતી. તેણે પોતાના પિતાને એક સામાન્ય માનવી નહિં, પણ રાષ્ટ્રપુરુષના લાવથી સેવ્યા હતા. તેણે જે સતકાર-પૂજન કર્યાં હતાં; તેથી તેને હૈથે રાષ્ટ્ર લાવના જગ્યા હતી.

‘રાષ્ટ્ર જે અંધ હોય, પંચ હોય, જડ હોય, તો વ્યક્તિએ એ રાષ્ટ્રને દોર-વાણી આપની જોઈએ. એક એક વ્યક્તિએ રાષ્ટ્રની લાકડી બની રાષ્ટ્રને ટેકા આપવે જોઈએ. વ્યક્તિ વ્યક્તિ ભળાને સમાજ રચાય છે અને એ સમાજ રચીને દરેક વ્યક્તિ રાષ્ટ્રમાં એક બને છે.’

તું નારા વાણી નારા ચણી

‘આ વાગાંભૃણીએ મેળવેલી અલ્લવિદ્યા રાષ્ટ્રસેવાના રંગથી રંગાઈ હતી. પિતાની સેવા કરવામાં એણે પોતાનું જીવન આપી દીધું હતું.

‘વાણી, અંભૃણી,’ પિતા એકલા પડે ત્યારે મંડ સ્વરે બોલાવે.

‘આવી, પિતાજી,’ ડેમળ રણકુંડા કરતી વાણી આવી પહોંચે. પિતાજીના પગ પસાણે ત્યારે માયાળું પિતા માથા પર હાથ ફેરવી પૂછે :

‘તું ત્યાં શું કરે છે, બેટા એકલી એકલી ?’

‘એક પ્રતિમા બનાવી રહી છું, ગુંડામાં એકાંતમાં બેસીને.’

‘ડાની તું પ્રતિમા બનાવે છે, બાળી પુત્રી ?’

‘તમારીસ્તો, પિતાજી ! મારે વાળી ખીંચને કચાં શાખવા જવા ?’

‘મારામાં તં એવું શું જોયું છે ?’ પિતાએ મલકાતાં પૂછ્યું.

‘તમારામાં મને રાષ્ટ્રપુરુષનાં દર્શન થયાં છે. તમારા આ શરીરમાં હેવે વસ્યા છે. શરીર તો જૂત-મહાજૂતનો પિંડ છે, પણ એમાં અલ્લાંડનો નિવાસ છે.’

વાણી ઉત્સાહમાં આવી ગઈ.

‘સાચે, તું તો ‘પિંડ તે અલ્લાંડ’ ની વાત કરે છે ન ?’

‘હા, પિતાજી, પણ મને તમારામાં એક મધ્યમ પુરુષનાં દર્શન થાય છે : એ પિંડ અને અલ્લાંડ બંનેને જે જોડે છે, એ રાષ્ટ્રપુરુષ છે.

‘આ રાષ્ટ્રમાં માનવો વસે છે તેજ રીતે પણુંએ! પક્ષીએ જલચર થલચર વગેરે વસેલાં છે. આ રાષ્ટ્રશક્તિ જગવાથી એમાં રહેલા હોવેની ચેતના જાગે છે, એ રાષ્ટ્રનું ઉત્થાન સધાય છે, એ રાષ્ટ્રને નવાં બળ મળે છે.

‘જે રાષ્ટ્રની શક્તિ જગી નથી તે રાષ્ટ્ર અંધ જડ અને પણ બને છે.. જે રાષ્ટ્રનાં અપમાન કરે છે તે સમાજ અને તે માનવી પોતાનાં કલ્યાણ સાધી શકતો નથી’. વાણી બાળી રહી હતી, ત્યાં અધ્યવચ્ચમાં એમણે જણાયું :

‘એ વાણી, તું રાષ્ટ્રની લાવના જણાવે છે, પણ પ્રતિમાને માટે જે આકાર-વ્યવસ્થા જોઈએ તેમું શું ?’

‘એ માટે હું કવિતાની રચના કરીશ, પહેલાં પ્રતિમા બનાવીશ.. એ ઘડતાં ઘડતાં ધીરું મધુરું ગીત થુંજશો.. રાષ્ટ્રના ચરણમાં સમાજનું દર્શન થશો, બાહુમાં ક્ષાત્રનું બળ જગશો, મસ્તકમાં અલ્લવિદ્યા પ્રગટ થશો અને મધ્ય શરીરમાં પ્રજજનો નિવાસ કરશો.

‘એ પ્રતિમાની સાથે હું એકદ્વિપ બની જઈશ. મારું આત્મસ્વરૂપ એ પ્રતિમામાં પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા કરશે. તમને જે રીતે હોરું છું તેજ રીતે રાષ્ટ્રપુરુષની હું રાષ્ટ્રશક્તિ બનીશ.’

વાણીની ભાવના જાળી પિતા પ્રસન્ન થતા હતા. એણે આત્મભાવનાં દર્શન કર્યાં હતાં. એની સ્તુતિમાં એ પોતે-હું ઇપે બિરાજતી હતી :

‘હું ખ્રિલિંગા રાષ્ટ્રની શક્તિઇપે રહી છું. અગિયાર રુદ્રો અને આઠ વસુઓની સાથે હું સંચાર કરું છું. બાર આદિત્યો અને તેત્રીશ વિશ્વેદેવોની સાથે વિહાર કરું છું. હું રાષ્ટ્રની શક્તિને વધારવા માટે ભિત્ર અને વરુણ, દીક્ષ અને અર્જિન, એ અધ્યિનીકુમારો વગેરે રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિઓને ધારણ કરું છું.

‘હું પોતે રાષ્ટ્રી-શક્તિઇપે છું. જે વસુ-વસાવવા લાયક ધન સાધનનું સંગમસ્થાન છે. હું પુરોપકારનાં કાર્ય કરવામાં આત્મસાક્ષાત્કારનો અનુભવ કરું છું. દેવોએ મને રાષ્ટ્રના જુદા જુદા વિભાગોમાં ચેતનાઇપે સ્થાપિત કરી છે.

‘રાષ્ટ્રનાં પ્રભજનોમાં જે મારાં રાષ્ટ્રશક્તિઇપે દર્શન કરે છે તે મારી પ્રેરણુથી અન્ન-પાન મેળવી લે છે. જે મારાં ગુણગાન સાંભળે છે તેમને હું નવાં જીવન આપું છું. એ રીતે હું પોતે રાષ્ટ્રની પ્રતિમામાં પ્રાણુપ્રતિષ્ઠા કરું છું.

‘જે પ્રભજનો મારાં આદર-સંમાન કરતાં નથી તે પોતાનો વિનાશ નોતરી રહ્યાં છે. આ સાચો ધટના તમને હું કહું છું.

‘હું પોતે જ રાષ્ટ્રશક્તિનાં સંપાદન કરીને જળાવું છું કે, દીક્ષ વગેરે દેવો અને મનુષ્યો વડે મારાં ખૂબ જ આદર-સંમાન થાય છે. સાચે જ મારે જેને રાષ્ટ્રના રક્ષણમાં યોજવો હોય તે માનવને હું ઉત્ત્ર સ્વભાવનો બનાવું છું. જેને રાષ્ટ્રનાં કલ્યાણ કરવાં હોય તેને હું મંત્રદષ્ટા ઋષિ બનાવું છું, તેને કવિ અને મેધાવી બનાવું છું.

‘આ રાષ્ટ્ર જુદાં જુદાં કાર્ય કરવા માટે હું એકદી રાષ્ટ્રશક્તિ વાયુના વટોળિયા જેવી ચપળ ગતિએ બધે જ ફરી વળું છું. રાષ્ટ્રની સેવા કરવા માટે હું રાષ્ટ્રશક્તિના ઇપે વ્યાપક બનીને કાર્ય કરું છું, એથી તો મારો મહિમા આકાશ અને પૃથ્વીના અંતરાળમાં બધે જ સારી રીતે ગવાય છે.’

‘આ વાગંભૂજીએ રાષ્ટ્રશક્તિના સ્વરૂપનાં પોતાની અંદર જ દર્શન કર્યાં છે. એ વાણી પિતાની સેવા સાવધાન બનીને કરી રહી છે અને એ જ ભાવનાથી રાષ્ટ્રપિતાની સેવા કરવા માટે એ વાણી એક એક સમજુ વ્યક્તિને ઉપદેશ આપે છે.

(૧૧) જીવનની આધારશિલા

જ્યોતમાંથી જ્યોત જલે તેમજ નારીના જીવનનું એ સમર્પણું છે,: માતા બનીને પુત્રને પોષે છે, પત્રની બનીને પતિને પ્રેરણું આપે છે. એ નારી સમાજને જગાડે છે, રાષ્ટ્રને ટકાવે છે અને વિશ્વને સંદેશ પાઠવે છે. એ નારી પાસે કરુણા છે, સહાનુભૂતિ છે.

એ નારીની વેદના નારી જ જણે. નારીની સંવેદના જળણવા માટે નારીનું હૃદ્ય જોઈએ. આ નારીનું જીવન ચંદનની જેમ ઘસાઈ છૃદ્દવાનું, અગરુની જેમ ભસ્મ બની સુવાસ ફેલાવવાનું અને ત્યાગ-ખલિદાન આપી જીવન સંક્ષળ કરવાનું છે.

આ નારીને ત્યાગનો પાઠ કોણે શીખ્યો? એના જીવનની શીલા શું છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એ નારી આપી રહી છે. એ નારી ઋષિ છે. એનું નામ શ્રદ્ધા છે. એના પિતાનું નામ કામ. એની માતાનું નામ અભિલાષા છે. કામ અને અભિલાષા એ શ્રદ્ધાનાં જીવનને ઉત્તેરે છે, પાણે છે ને પોષે છે.

આ શ્રદ્ધા કામાયની-કામની પુન્ત્રી છે. અહીં શ્રદ્ધા પોતે ઋષિ છે, શ્રદ્ધા પોતે દેની છે. શ્રદ્ધા પોતે જ શ્રદ્ધાને ચાહે છે, શ્રદ્ધા જ જીવનનો આધાર છે. એ શ્રદ્ધા ખસી જ્યા તો શું થાય, જીવન શી રીતે ટકે? પણ ના, શ્રદ્ધા જ શ્રદ્ધાને ટકાવે છે. એની આ વાણી છે:

‘આ શ્રદ્ધા છે, એને કારણે ઘરનો અગ્નિસ્તમિદ્ધ-સળગતો રહે છે. આ શ્રદ્ધાને કારણે તો હવિનાં ખલિદાન અપાય છે. તે શ્રદ્ધાને જ વાણીથી જાગું શકાય છે.’

‘અરે એ શ્રદ્ધા, જેણે જીવનમાં કાંઈક ખલિદાન આપ્યું છે, જેણે ત્યાગ અને સમર્પણ કર્યાં છે, તે તને પ્રિય લાગે છે. અરે, જેણે કાંઈ આપી છૃદ્દવાની અભિલાષા સેવી હોય તે પણ તને પ્રિય લાગે છે. જેમણે ખીજ્યોએને ખાન-પાન આપ્યાં છે. અને ખીજ્યોએનાં પ્રિય હિતકારી કાર્યો કર્યાં છે, તેમનાં પ્રિય કરનો.

‘પ્રાણે જેમના જીવનને ચેતનવંતાં કર્યાં છે તે હેવો અને મનુષ્યો શ્રદ્ધા દેનીની સ્તુતિ કરે છે. આ શ્રદ્ધાને ઓળખવા માટે હૃદ્યમાં આભલાષા જગે છે. એનાં પ્રલાવે માનવ પરોપકાર સેવાનાં કાર્યો કરે છે. શ્રદ્ધા છે તને તો ધન સાધનાના લાલ મળે છે.

‘સવારે જીક્તાંની સાથે જ એ શ્રદ્ધાદેનીનાં આવાહન અપે કરી રહ્યાં છીએ, મધ્યાહ્ને જ્યારે બધાં જ પ્રાણીએ કામમાં પ્રવૃત્ત હોય ત્યારે પણ અમે શ્રદ્ધાને એલાવીએ છીએ તેમ જ સૂર્યો આથમે ત્યારે અમે શ્રદ્ધાને એલાનીએ છીએ.

‘આ અદ્ધા, અમારી ખીજુ કોઈ અલિલાષા નથી; ઇકત્ત એક જ કામના છે, અને તે એ કે અસારી પાસેથી અદ્ધા ચાલી ન જય, કારણું કે એ અદ્ધાને બળે અંમે ટક્કી રહ્યા છીએ. એ અદ્ધા જ અમારી આધારશિલા છે.’’

(૧૨). વેદમાતાની શિખામણુ

કાષિઓએ કાચાઓનાં દર્શાન કર્યાં છે. એ કાચાઓની વાણીને એમજુ સાંભળી છે. માટે શ્રુતિ વેદવાણી બનીને એક કાષિએ ખીજુ કાષિને તે સાંભળાવી; એ પ્રમાણે શ્રુતિપરંપરા જીલાઈ. વેદવાણી માતાની જેમ પુત્રનાં હિત સાચવે છે, પુત્રને સારે માર્ગે જવાનો ઉપદેશ આપે છે.

આ કાષિમાંના એક કાષિ છે; તેમનું નામ સંવત્નન. એ કાષિની વાણીમાં શ્રુતિ ભગવતી જિતરે છે. એને હૈથે કરુણા છે. એ સર્વ માનવોના હિતનો ઉપદેશ આપતાં જગ્યાવે છે:

‘આ માનવો તમે બધા એક સમાન ભૂમિ પર આવીને લેગા થને, પરસ્પર હિત કરનાર સંવાદ રચનોએ, અને તમે બધા એકમેકના મનને સારી રીતે જણી લેનો. પૂર્વકાળમાં હેવો આ રીતે જ એકઠા થઈ, સંવાદ રચી, મનની એકતા સાધી પરસ્પરનાં સેવા કાર્ય કરતા હતા. એ જ રીતે તમે પણ પરસ્પરની સેવા કરતા રહેનો.’

‘આ માનવો, તમારાં મન એકસરખાં હો અને તમારાં હૃદ્ય ભાવથી સલર ભરપૂર બનો. પરસ્પરનાં હિત માટે તમે જે સાહિત્ય-સામગ્રી તૌથાર રાખી છે, તને કારણે તમારાં મન એકમત બનીને સહયોગ સાધતાં રહો.’

આ શ્રુતિ ભગવતી વેદમાતાનાં સુભાષિત સર્વજગ્નોને સાચાં હિત-સાહિત્ય સરખાં હિત-સાહિત્ય અને સાહિત્ય-સંગ્રહનાં દાન આપી સંહિતાની પૂર્ણહિતિ કરે છે.

દશમ મંડળ, સ્કૂકા ૧૯૭, મંત્રો ૧૭૫૪, ઋષિઓ ૩૭૪

દશમ મંડળમાં એકથી ૧૨૬ સ્કૂકા મહાસ્કૂકા અને બાકીનાં ૬૨ કુદ્ર સ્કૂકા ગણ્યાયઃ છે. પહેલા મંડળની જેમ જ દશમા મંડળની રચના જોવાને મળે છે. ખીજથી આઠમાં સુધીનાં મંડળોમાં કુમથી ગૃત્સમદ વિશ્વામિત્ર વામહેવ અત્રિ લર્દ્વાજ વસિષ્ઠ પ્રગાથ કાણવ વગેરે એક એક ઋષિનાં સ્કૂક્તોની ગોઠવણી છે. નવમા મંડળમાં ઋષિઓ અનેક છે, પણ હેવ એક જ સોમ પવમાન છે.

દશમ મંડળનાં મહાસ્કૂકા અને કુદ્ર સ્કૂક્તોમાં મુખ્ય છંદ ત્રિષ્ટુપ છે, કુટલાંકસ્કૂકા ત્રિષ્ટુપની સાથે જગતી છંદથી જોડાયેલ છે. બાકીનાં સ્કૂક્તોમાં ગાયત્રી અનુષ્ઠુણ પંક્તિ વિરાટ બૂઝતી વગેરે છંદો છે.

॥ १ ॥ જુદાં જુદાં કુલ ગોત્ર પરિવારના ઋષિઓાં અહીં જેવાને ભળે છે. ‘જે ઋગ્યા ભણે તે ઋપિ, ઋગ્યામાં જેને વિશે કહેવાય તે હેતુ’, એવી એક સામાન્ય વ્યાખ્યા છે, તેને અનુસરીને અહીં ઘણુંં સ્કૃત સંવાદની શૈલીમાં ગોઠવાયાં છે.

ખીન મંડળોમાં સામાન્ય રીતે જે ઋષિઓનાં નામ છે, તે ઋગ્નિઓનાં નામ ‘અહીં’ પણ જેવાને ભળે છે; એ ઉપરાંત દેવોનાં નામ પણ ઋષિઓની યાદીમાં છે; જેવાં કે યમ-યમી, ઈંદ્ર-ઇંદ્રાણી, સૂર્ય-સૂર્યી, બૃહસ્પતિ અભિ પરમેષ્ઠી પ્રજપતિ અનિલ વગેરે.

કેટલાંક ભાવવાચક નામ કે જડપદાર્થોનાં નામ પણ ઋષિઓની યાદીમાં છે. એ જ રીતે ઋષિઓનાં નામ દેવોની યાદીમાં છે. આથી અભિ ઈંદ્ર વરુણ બૃહસ્પતિ વિશ્વકર્મા વિશ્વેદેવો મરુતો અશ્વિનીકુમાર વગેરે દેવોની સ્તુતિઓ અહીં છે, એ ઉપરાંત મન્યુ શ્રદ્ધા ગ્રવ આત્મા મન જેવાં નામ તેમજ નદીઓ આવા-પથરો અદ્ધા-પાસા મંડૂક-દેડકા સર્પ એષધિઓ દુધણુ-ખીલો જેવાં નામ પણ અહીં દેવોની યાદીમાં છે.

આ દરશક મંડળમાં ઋપિપરિવારનાં નિરૂપણ આ રીતે છે :

પરિવાર	ઋપિ	સ્કૃત	પરિવાર	ઋપિ	સ્કૃત
અંગિરસ	૧૪	૧૭	યામાયન	૭	૭
વૈરપ	૪	૪	ઐંદ્ર	૧૧	૨૦
આનેય	૩	૩	કાશ્યપ	૨	૩
ગૌપાયન	૩	૪	કૌત્સ	૨	૧
પ્રજપતિ	૬	૧૫	કાદ્ધીવત	૪	૫
સૌર્ય	૪	૪	યમ-યમી	૨	૩
ભારદ્વાજ	૪	૪	માનવ	૨	૩
ભાગ્વિ	૫	૬	સર્પ	૪	૪
વૈશ્વામિત્ર	૪	૪	વાતરશન મુનિ	૭	૧
ભૌવન	૨	૩	શાર્ગ	૪	૧
આથર્વણુ	૨	૨	વામહેવ્ય	૨	૩
સ્ત્રાતાયન	૨	૨	ખાત્ર	૨	૨

આ પરિવારના ઋષિઓનાં સ્કૃત છે તે ઉપરાંત ૬૫ ઋષિઓ સ્વતંત્ર છે તથા એમનાં સ્કૃત ૭૮ છે. યમી સૂર્ય-સાવિત્રી વાગાંભાણી શ્રદ્ધા ઉર્વાશી પૌલોમાં વ્યાખ્યા મુહુગલાની વગેરે નારીઓનાં સ્કૃત પ્રેરણાપ્રદ છે.

ऋગ્વેદના દુઃખમા મંડળમાં ધરણાં સૂક્ત અથર્વવેદનાં સૂક્તોની સરખામણીમાં સમાનતા ધરાવે છે, એ જેતાં આઠમા મંડળે યજુવેદ અને નવમા મંડળે સામુદ્રેદની તુલનામાં અથર્વવેદ દુઃખમા મંડળની સમાનતા ધરાવે છે. આ મંડળનાં બધાં જ સૂક્તોના સારલેખ આપી શકાયા નથી. ‘આલોક અને પરલોક’ તેમજ ‘નારી તું નારાયણી’ એ વિષયોને અનુસરીને સારલેખનું આપવાનો પ્રયત્ન સેવ્યો છે.

દુઃખમા મંડળમાં આવતાં પ્રસિદ્ધ સૂક્ત સૂર્ય (૩૭), શાન (૭૧), પુરુષ (૮૦), હિરણ્યગર્ભી (૧૨૧) લાવતૃત (૧૨૬), સવિતા (૧૪૮) વગેરે દાર્શનિક રીતે મહત્વનાં સ્થાન ધરાવે છે; એ સૂક્તોનાં આલેખન અહીં થઈ શકાં નથી. શ્રીરાત્રાતનાં સૂક્તોની વિષયસ્તુચીમાં પરલોક અને પિતરો વિષે ક્રેટલીક સ્પષ્ટ સૂચનાઓ મળી આવે છે.

મરણું પછીની પરિસ્થિતિ વિશે કોઈ સ્પષ્ટ મંત્ર્ય આપી શકાય એમ નથી. સ્થૂલ દેહનું શું કરવું ? પ્રેતને કયા સંસ્કાર કરવા ? પ્રેત-સંત્રા કચાં સુધીની ? પિતૃની સંત્રા કચારે મળો ? સૂક્તમ મન વગેરે અને જીવાત્માની ગતિનું શું ? યમલોક પિતૃલોક વગેરે છેને કહેવા ? આ બધા પ્રશ્નો જાણો. તેઓના સમાધાનરૂપે અહીં ઋગ્વેદમાં અને અથર્વવેદમાં ક્રેટલાંક મંત્ર્ય ધરણાં સ્પષ્ટ અને નિશ્ચિત છે. એ ઉપરાંત આ લોકમાં રહી, દીર્ઘ જીવન ભોગવી, માનવે કર્ત્વ્ય કર્મને અનુસરીસંક્રાન્તિકા સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ; એ વિશે પણ અહીંનાં મંત્ર્ય સ્પષ્ટ છે.

ऋગ્વેદ સંહિતામાં નારી ઋષિઓનાં સૂક્ત સારા પ્રમાણુમાં છે. વિશેષ કરીને દુઃખમા મંડળમાં આવતી નારી ઋષિઓએ આલેખેલાં જીવન દર્શન એક અનોખી લાત પાડે છે; એને કારણે ‘નારી તું નારાયણી’ પ્રકરણુમાં નારીઓનાં જીવનદર્શન આલેખવાતું યોગ્ય ધાર્યું છે.

૪૨. આલોક અને પરલોક પૃષ્ઠ ૩૦૫

(૧) પાપ ડંઢે છે :

ત્રિશિરા વિશ્વરૂપ અન્ન સેમ અને સુરાપાન કરે, એ વર્ણન આલંકારિક છે. અહીં તો હેવ દાનવ ને માનવનો સમન્વય સંધાયો છે. વિશ્વરૂપના પિતા સુર છે, ઋષિ છે, માતા અસુરકન્યા છે, અસુરોની લગિની છે. વિશ્વરૂપ પોતે માનવ છે, માટે એમાં ગુણ છે, અવગુણ પણ છે. એ ઋષિ છે, પણ પાપને વશ થતાં તે શક્તિ ગુમાવે છે.

ત्रित કહેા કે ત્રિત આપ્ત્ય કહેા, એક જ વ્યક્તિ છે. સાયણુભાષ્ય (૧, ૧૦૫, ૧૮)માં એકત દ્વિત અને ત્રિત ત્રણુ બંધુઓનો નિર્દેશ છે. પારસી વેદ-અવેસ્તામાં ‘થિત’ એક મનુષ્યરૂપે વર્ણિત છે. પારસી ધર્મ અંથમાં આથ્વ્ય શાખ આપ્ત્યનો પર્યાય છે, જેણે માનવોને માટે ‘હાયોમ-સોમ’નો રસ બનાવ્યો હતો. ત્રિત શાખ. ચૂનાની શાખ ‘ત્રિતોસ’ શાખનો પર્યાય છે.

(૨) બહેન અને ભાઈ

ધણુ પ્રાચીન કાળમાં આરો યમુના કિનારાથી લઈ, મિશ્રદેશની નીલનદી. અને ક્રસ્ટિપ્યન સી-ક્ષ્યાપ સાગર સુધી વસેલા હતા. એ મિશ્રના નિવાસીઓ આજે પણ આયોનાં સંતાન ગણુાય છે, પરંતુ દેશના રીતરિવાજ અને આહાર વ્યવહાર બદ્ધાઈ જવાથી માન્યતાઓમાં પણ ફરક પડી જય છે. એ મિશ્રનો રાજ ફરેઝ પોતાની બહેન સાથે પરણ્યો હતો; એ રિવાજ પછીના રાજો પણ પાળતા હતા, ખીજુ પ્રણામાં પણ પિતરાઈ ભાઈ-બહેનનાં લગ્ન થતાં જેવાને મળે છે.

ऋગ્વેદના આ સૂક્તમાં ભાઈ-બહેનનાં લગ્નનો સ્પષ્ટ નિષેધ છે, એટલું જ નહિ. યમ ઋષિ મંત્રદ્રષ્ટા છે, તો યમી પણ ઋષિ મંત્રદ્રષ્ટા બનીને પોતાના ભાઈનાં કાર્યમાં સહાય કરે છે. ભાઈબહેનના પ્રેમનો નમૂનો પુરાણોમા ‘યમુના અને યમ’ ના દાખલામાં જેવાને મળે છે.

(૩) આદિ આતા-પિતા

સુર્ય વિવસ્વાનથી સરણ્યમાં યમ અને યમીનું યુગલ અને એ અચ્છિની-કુમારોનો તેમજ છાયાથી મનુનો જન્મથયો છે. પુરાણાનાં વર્ણન પ્રમાણે વિવસ્વાન સુર્યને સંશો અને છાયા એ પત્ની હતી, તેઓમાંની સંશોઓ વૈવસ્વત. આદ્વૈત-મનુ અને યમ-યમીને તેમજ છાયાએ સાવર્ણી મનુ અને શાનિને જન્મ આપ્યો છે.

(૪) યમરાજની અલાકાન્ત

દરશમા મંડળના ૧૩૫ થી સૂક્તના ઋષિ કુમાર યામાર્થન છે. સાયણુભાષ્યમાં આ ઋષિને કુમાર નિયિક્તા કલ્યો છે, જેની કથા તૈત્તિરીય આલાણુ (૩, ૧૧, ૮) અને કઠોપનિષદ્ધમાં વિસ્તારથી છે. યમ અને કુમારનો મધુર સંવાદ અહીં રજૂ થયો છે.

(૫) શ્રદ્ધાંજલિ

પદમા સૂક્તમાં ઋષિ બૃહ્દુક્થ વામહૈવ્ય પોતાના મૃતપુત્રના આત્માને ચિર-શાંતિ મળે અને સ્થૂલ દેહ મૂળતરવાની સાથે મળી જય; એ પ્રકારની લાવના આત્મસૂક્તમાં ગાઈ છે. મૃતના આત્માને શ્રદ્ધાંજલિ આપવાનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે.

(૬) મૃત્યુને પડકાર

પ૗ થી ૬૦ સૂક્તોના ઋષિઓ બંધુ સુણંધુ શુતબંધુ અને વિપ્રબંધુ ચાર ભાઈ ગોપાયન ગણ્યાય છે, અર્થાત્ એની માતા ગોપા અગસ્ત્યની બહેન છે. રાજ અસમાતિના એ પુરોહિતો હતા. રાજએ કિરાત અને આફુતિ નામના રાક્ષસોને પુરોહિત નીભ્યા. એ રાક્ષસોએ પોતાની માયા શક્તિથી સુણંધુના પ્રાણુ હરી લીધા, પરંતુ આ ઋષિઓએ અર્જિનની પ્રાર્થના કરી એના પ્રાણુ પાછા લાવી દીધા. આ કથા જૈમિનીય-ધ્રાવણુ પંચવિંશ-ધ્રાવણુ સર્વાનુક્રમણી અને સાયણુ-ભાષ્યમાં વર્ણુવેલી છે.

૩૩. નારી તું નારાયણી પૃષ્ઠ ૩૩૨

(૧) ગ્રેમાળ પુત્રવધૂ

ત્રણુ સૂક્તો ૨૭-૨૮ના ઋષિ વસ્તું ઈદ્રના પુત્ર છે. ૨૮ મા સુક્તમાં વસ્તું-ઇદ્ર-સંવાદ છે. પહેલા મંત્રમાં વસુકૃપતની યજમાં બધા દેવોને જુઓ છે: પરંતુ પોતાના સંસરાને ન જોતાં એમને યાદ કરે છે :

‘મમેદહ શ્વરૂપો નાજગામ’ અરે, હજી મારા સસરા નથી આવ્યા ?

(૨) જુગારીની નારી.

પાંચ સૂક્તો ૩૦-૩૪ના ઋષિ કવષ ઈલૂપા માતાના પુત્ર છે. જુગારીની નારીની અવદશા જોઈ એ કવિનું હૃદય હુચમચી જોઈ છે અને જુગારીન ખેતી-કરવાનો બોધ આપે છે : અક્ષેર્મા દીવ્યઃ કૃષિમિત્ત કૃષસ્ત્વ (કંગ ૧૦, ૩૪, ૧૩) ભાઈ જુગાર ન ખેલો, ખેતી કરો.

(૩) કાયાકદ્ય.

એ સૂક્તો ૩૬-૪૦ના ઋષિ ધોષા કક્ષીવાન ઋષિની પુત્રી છે, સાયણુભાષ્ય (૧, ૧૧૭, ૭)માં એને અલ્ઘવાદિની કહી છે. શરીરે ડોઢ હોવાથી એનાં લગ્ન થયાં ન હતાં. વૃદ્ધ દશા આવી પડતાં એણે અધ્યિનીકુમારોનો સ્તુતિ કરી અને એની કાયામાં કલ્પ-નવું યૌવન આવ્યું. અમાજુરશ્વિદ્બ ભવથો યુવ ભગઃ (૧૦, ૩૯, ૩) દ્વાર્બિગા વૃદ્ધ ધોષાને નવાં યૌવન આપ્યાં.

(૪) વીર પુત્રની કામના

ત્રણુ સૂક્તો ૪૮-૫૦ના ઋષિ ઈદ્ર વિકુંઠ માતાના પુત્ર છે. અહીં સાયણુ-આપેલી ધ્યાચ્યા યસ્ય વાક્ય સિ ક્રોણિઃ ને બોલે તે ઋષિયા તેમાંચ્યેતે સા દેવતા નેને માટે બોલ્યાય તે દેવ ધ્યાદ કરવા જોવી છે, એ પ્રમાણે આ સૂક્તના દેવ અને

કાંપિ બંને ઈંદ્ર છે. માતા વિકુંઠાની ભાવના પૂરી કરવા ઈંદ્ર પોતે વીર પુત્ર બનીને આવે છે.

(૫) લમને મંડવે

સૂક્ત ૮૫ ના કાંપિ સૂર્યા છે. સાયણુભાષ્યમાં જણ્ણાચ્યા પ્રમાણે પહેલી પાંચ કાંચાઓના હેવ સોમ છે, ત્યાર બાદ અગિયાર કાંચાઓથી સૂર્યા પોતાના વિવાહનું વર્ણન કરે છે. છેવટના નવ મંત્રામાં વરવધૂને શુલાશિષ છે. આ સૂક્તના મંત્ર દૈદિક વિધિમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે.

(૬) સાંકૃતમાં સાહાય

સૂક્ત ૧૦૨ના કાંપિ મુહૂગલ ભાર્યાશ્વ છે. નિરૂક્ત (૮, ૨૩)માં જણ્ણાચ્યું છે કે ‘મુહૂગલ ભાર્યાશ્વ કાંપિએ ગાડામાં બળદ અને દુધણુ (ખીલા)ને જોડી, યુદ્ધ ઘેલી, વિજ્ય મેળાયો.’ (૧૦, ૧૦૨, ૬) મર્ત્ય જણ્ણાચ્યા પ્રમાણે મુહૂગલાની કાંપિપતની સારથી બની છે; તેની સ્તુતિ અગિયારમાં કાંચામાં છે. અને ઈંડ સાહાય કરે છે.

(૭) નારીની પ્રેરણ્ણા (૮) નારી ગુપ્તતચરવેશો.

સૂક્ત ૮૫ ઉર્વશી-પુરુષ-સંવાદ અને સૂક્ત ૧૦૧ સરમા-પણુ-સંવાદ અત્યંત પ્રસિદ્ધ છે. દરમા મંડળમાં રજૂ થયેલા આ સંવાદ નાટકની ભૂમિકા રચવામાં ઉપયોગી બન્યા છે. નારી તો પુરુષની પ્રેરણ્ણાઙ્ય બનીને યુદ્ધમાં વિજ્ય અપાવે છે. નારી ગુપ્તતદૂત બનીને રાષ્ટ્રની ઉત્તમ સેવા કરે છે, એ રીતે નારીની લઘ્યતાના આ સૂક્તોમાં દર્શન થાય છે.

(૮) મન અને વાણીનો સુમેળ.

સૂક્ત ૧૦૬ના કાંપિ જીહું અન્નભાષ્યા અન્ના કે બૂહસ્પતિની પતની ગણ્ણાય છે. જીહુને વાણી સાવિત્રી કહી છે. યરમાં જીહું પાત્રનું નામ છે. સાયણુ ભાષ્યમાં જણ્ણાચ્યા પ્રમાણે અન્ના યર કરતા હતા ત્યારે જીહુથી પ્રમાદ થઈ ગયો ને અન્નાએ એનો ત્યાગ કર્યો. દેવાની સ્તુતિથી અન્નાએ એનો સ્વીકાર કર્યો. એ રીતે મન વાણીના સુમેળનું ઉત્તમ દધ્યાંત રજૂ થાય છે.

(૯૦) રાજ્યની પ્રભાવક શક્તિ.

સૂક્ત ૧૨૫ ના કાંપિ વાગ્ન અંલૃણુ કાંપિની કન્યા છે. આડ કાંચાઓનું આ સૂક્ત પ્રસિદ્ધ દેખીલુક્ત છે. રાષ્ટ્રભાવના જગાડવામાં આ સૂક્ત ખૂબ જ પ્રેરક બની

રહે છે. આ રાષ્ટ્રમાં સુખ્ય પ્રેરક બળ વાણી છે. વાણીના પ્રભાવથી રાષ્ટ્રની શક્તિ જો છે, રાષ્ટ્રનું સંગઠન સધાય છે, રાષ્ટ્રની મૂર્તિ ધડાય છે.

(૧૧) જીવનની આધારશિલા

સૂક્ત ૧૫૧ના ઝડપિ શ્રદ્ધા કામાયની છે. પાંચ ઝડપાયોમાં રજૂ થતું અનુસૂક્ત સરળ છે અને કંઠે કરવા જેવું છે. શ્રદ્ધયા વિન્દતે વસુ શ્રદ્ધાથી જ સર્વ વસુ-ધન મળે છે.

(૧૨) વેદમાતાના શિખામણુ.

સૂક્ત ૧૬૧ ના ઝડપિ સંવનન આંગિરસ છે. સંહિતાનું આ છેલ્લું સૂક્ત છે, તેથી અહીં સંહિતાને વેદમાતાના રૂપે રજૂ કરી, સંવનન ઝડપિ દ્વારા વિશ્વભરના. માનવોને સંગઠન સાધી, સંવાદ રચી, એકમના બની સર્વનાં કલ્યાણ કરવાની શુલ્કાશિપ પાઠવી છે.

વિદ્યાના ચાર પ્રકાર: ઐતરેય પ્રાણુ

પ્રાચીન પરિપાઠી પ્રમાણે વેદના સ્વરૂપમાં મંત્ર અને પ્રાણણુનો સમાવેશ થાય છે. વેદોની ચાર સંહિતા મંત્ર ભાગ ગણ્યાય છે. વેદની મૂળ ઝડપાયોમાં ‘અહ્મ’ એકવચન અને બહુવચન મંત્રના અર્થમાં રૂઢ છે; એ અહ્મ-મંત્રના વિવેચનરૂપે પ્રાણુ ગણ્યાય છે, તે પ્રાણુનું થોમાં ત્રણ પ્રકાર જોવાના મળે છે: વિધિપ્રાણુ, આરણ્યક અને ઉપનિષદ એ ચારેય પ્રકાર જોવાને મળે છે.

સાધારણ રીતે એમ મનાતું ડે વિદ્યાકળમાં વિદ્યાર્થીઓ મંત્રસંહિતાઓનાં અવણુ કરી સ્વાધ્યાય-પાઠ તૈયાર કરતા હતા. ગૃહસ્થકળમાં યજ્ઞ યજ્ઞ વગેરે કર્મ પ્રક્રિયાઓમાં પ્રાણુ અંથોનાં વિધિવિધાન ઉપયોગમાં લેવાતાં, વન પ્રવેશમાં સાદાં સરળ સાધનો પર નભાવી લેવા માટે આરણ્યકઅંથો માર્ગદર્શિન બની રહેતા, અને જીવનને આરે ઊભેલા માનવીના નિઃશ્રેષ્ઠ માટે ઉપનિષદોનાં જ્ઞાન આવશ્યકું ગણ્યાતાં. આમ ચાર આશ્રમોની વ્યવસ્થામાં વેદોનો આ ચાર પ્રકારે વિનિમય થતો જોવામાં આવે છે. મહાભાષ્યકાર ભગવાન પતંજલિ વિદ્યાના ચાર પ્રકારોને ઉપયોગ આ રીતે બતાવે છે: (૧) સ્વાધ્યાયકાલ (૨) પ્રવચનકાલ (૩) આગમંકાલ અને (૪) વ્યવહારકાલ.